॥ श्रीः ॥

श्रीविष्णुपुराणम्

श्री विष्णुचित्तीयसनाथम्

प्रकाशकः—स्वामी म. [illegible]

1972

श्रीरस्तु

श्रीहस्तिशैलशिखरोज्ज्वलपारिजाताय नमः

अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः

श्रीमद्वरवरमुनीन्द्र-षट्छताब्दीमहोत्सवस्मारक-ग्रन्थबृन्द-प्रकाशक

सदाचार्यसूक्तिमालायाम्

श्रीपराशरमहर्षिप्रणीतम्

पुराणरत्नं नाम

श्रीविष्णुपुराणम्

एङ्गळाळ्वानिति समाख्याप्रथितैः

श्रीविष्णुचित्तार्यगुरुवरै रनुगृहीतया

(श्रीविष्णुचित्तीयाख्यया) व्याख्यया सनाथम्

जगदाचार्य सिंहासनाधीश-महामहिमोपाध्याय-श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयंकर

अण्णङ्गराचार्यैः पर्यवेक्षितं संपादितं च

श्रीयादवाद्र्यभिजन-श्रीशैलानन्तपुरुषवंश्य-श्रीमदक्कारक्कनि

संपत्कुमाराचार्यैः परिशोधितम्

मद्रपुरीय 'लिबर्टी' मुद्रणालये संमुद्रय

परिधावि संवत्सरीयतुलामूलर्क्षे प्रकाशितम्

प्राप्तिस्थानम् :

ग्रन्थमाला कार्यालयः

काञ्चीपुरम्–३. (631503)

Rs. 12-00] मूल्यम् द्वादशमुद्रामात्रम् [रू. १२-००

1972

Sri Ramaswamy Iyengar
and his son
Dr. R. Sampath, Madras
(Donors to this Publication)

भूमिकायां प्रस्तुत: भिषग्वर:
डा. संपत्कुमार महोदय: सतातपाद:

श्रीविष्णुचित्तपदपङ्कजसंगमाय चेतो मम स्पृहयते किमतः परेण।
नोचेन्ममापि यतिशेखरभारतीनां भावः कथं भवितुमर्हति वाग्विधेयः॥

श्रीभगवद्रामानुज(यतीन्द्र)चरणसरोजचञ्चरीकायमाणाः

श्रीविष्णुचित्तार्याः

"एङ्गलाल्वान" इति द्राविडसमाख्यया प्रथिताः श्रीविष्णुपुराणव्याख्यातारः॥
["तिरुवेळ्ळरै" नामकश्रीश्वेताद्रिस्वामिनो दिव्यदेशे अर्चाविग्रहं परिगृह्य आसीनाः]

भूमिका

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इत्याहुर्महर्षयः। "आदौ वेदाः प्रमाणम्" इत्याहुराचार्यपादाः। ...र्थमुपबृंहयितुमेव स्मृतीतिहासपुराणानामवतारः। कर्मकाण्डोपबृंहणे विश्रान्ता धर्मशास्त्रव्यपदेशभाजस्सन्तु ...म स्मृतयः। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः मामयं प्रतरिष्यति॥" इत्युक्तरीत्या ...हासपुराणाभ्यामुपबृंहित एव सन् वेदो यथाभूतमर्थं बोधयितुमलम्। इतिहासेषु प्रबलं श्रीरामायणं कथा-...धनायावतीर्णमिति बहवो मन्येरन्। "वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" इति वचनमार्षं विदन्तो न तथा ...येरन्। उपाचश्लोके, तौ—कुशलवावित्यर्थः। कुशलवौ श्रीरामायणं ग्राहयन् भगवान् वाल्मीकिर्महर्षिः ...मुपबृंहितवान् भवतीत्युक्तं भवति।

स्मृत्यपेक्षया पुराणानां प्राबल्यम्, पुराणापेक्षया इतिहासानां प्राबल्यं च यद्यपि क्षुण्णं वैदिकगोष्ठीषु। ...पि श्रीविष्णुपुराणस्य वेदोपबृंहणानां सर्वेषां मध्ये भृशमभ्यर्हितत्वमक्षतम्। "वेदेषु पौरुषं सूक्तं धर्मशास्त्रेषु ...वम्। भारते भगवद्गीता पुराणेषु च वैष्णवम्॥" इत्यामनन्ति स्म महर्षयः।

श्री वैष्णवाचार्यगोष्ठयामतितरामभ्यर्हिता भगवद्यामुनाचार्याः स्वकीये स्तोत्ररत्ने, "तत्त्वेन यश्चिदचिदी-...स्वभावभोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः। संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय॥" ...नुगृहीतवन्तः पुराणरत्न-प्रथां प्राचिख्यिपन्। सन्तुनाम नवरत्नानि प्राकृतानां भोग्यानि। वैदिकानां ...ष्णवमणीनां त्रीण्येव रत्नानि भृशमुपादेयानि। तत्र प्रथमं रत्नं द्वयाख्यं मन्त्ररत्नम्। द्वितीयं प्रकृतं पुराण-...। तृतीयं तु स्तोत्ररत्नम्; यद्धि भगवद्यामुनाचार्यानुगृहीतमिति प्रस्तुतचरम्। यदि ते गुरुचरणाः पुराण-...न प्रास्तोष्यन्, सत्यमस्य वैदिकगोष्ठीषु परिग्रहातिशयो नैवाभविष्यत्।

अथ भगवान् श्रीभाष्यकारोऽपि स्वकीये शारीरकमीमांसाभाष्ये पुराणमिदं विशिष्याद्रियते स्म। ...निर्णायकेषु प्रबन्धेष्वार्षेषु सर्वथा पुराणस्यास्याभ्यर्हितत्वं श्रीवैष्णवाचार्यवर्यबहुमानसिद्धम्। अत एव, ...शास्त्रसागरपारदृश्वानो, विशिष्य वेदान्तविद्यानिधयश्च, "एङ्गळाळ्वान्" इति समाख्यया प्रथिताः ...ष्णुचित्तार्याः पुराणरत्नस्यास्य व्याख्याने प्रवृत्ताः श्रीभाष्यस्यावतारं सार्थकमकार्षुः। व्याख्यानस्यास्य ...र्यमन्तर्वाणिवराणामनुभवैकवेद्यम्। मूलग्रन्थप्रतिपिपादयिषितानां विषयाणामवबोधस्संक्षेपेण भगवद्यामुना-...सूक्तिसुगमः। यदाहुस्ते—चिदचिदीश्वरतत्स्वभाव भोगापवर्गतदुपायगतीः तत्त्वेन संदर्शयन् पुराणरत्नं ...नीतेति। अत्र च विन्यस्तमुदार इति पराशरमहर्षि विशेषणमितरेषामृषीणामसुलभमिति किमु वक्तव्यम्!

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्॥" इति ...पुराणलक्षणमस्मिन्नेव खलु पुराणे सर्वथा सुरभिसमन्वयम्।

व्यासवचःप्रभावं व्याहरन्ती भगवती श्रुतिरपि पराशरं महर्षिं पुरस्कुर्वती सती हि कृतकृत्या भवति। ...होवाच: व्यासः पाराशर्यः" इति हि तैत्तिरीयारण्यकश्रुतिमधीमहे। वसिष्ठः, शक्तिः, पराशरः, व्यासः, —इत्येवं पारंपरिकेषु पञ्चसु महर्षिषु पराशरोपज्ञं हि पुराणप्रणयनम्।

अथैतद्व्याख्यातृ महाशयान् श्रीविष्णुचित्तार्यानधिकृत्य स्तोकं प्रस्तुमः । श्री भाष्यस्य सुप्रशस्ता व्याख्येति प्रसिद्धिः श्रुतिप्रकाशिकाया इति विदन्ति विद्वांसः । तस्याः प्रणेता श्रीसुदर्शनभट्टारकः । तस्य च विपश्चिदपश्चिमस्य, गुरुवरस्याचार्यो वात्स्य वरदार्यः 'नडादूरम्माळ्' नाम्ना प्रसिद्धः तत्वसारादिप्रबन्धप्रणयनेन प्रख्यातः । स एष गुरुवरः काञ्चीतः श्वेताद्रिम् (तिरुवेळ्ळरैक्षेत्रम्) उपसृत्य वरिवस्याभिस्सुचिरमेनं श्रीविष्णुचित्तार्यं प्रीणन् श्रीभाष्यार्थविशारदस्समभूदिति सुप्रसिद्धम् । प्रस्तुतश्वेताद्रिक्षेत्रे विराजमानस्य श्रीविष्णुचित्ताचार्यवर्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य श्रीपादपीठे संसेव्यते ह्यद्यापि सर्वैः स एष वात्स्य वरदगुरुः ।

आळ्वारपदवाच्यदिव्यसूरिवरेषु श्री भट्टनाथ भक्ताङ्घ्रिरेणुमधुरकवयो यथा पुरश्चूडाचार्यवर्याः प्रथिताः, तथा श्रीमन्नाथमुनिप्रभृत्याचार्यगोष्ठयामपि, श्रीपुण्डरीकाक्षसूरिः, श्रीगोष्ठीपूर्णगुरुवरः, 'पेरियवाचान्पिळ्ळै' समाख्यया प्रथितः श्रीमत्कृष्णगुरुवरः, भगवल्लोकाचार्यान्तेवासी श्रीशैलनाथार्यः, इत्यादयो बहवः पुरश्चूडगुरुवरेण्याः प्रसिद्धाः प्रकाशन्ते । तेष्वसौ श्रीविष्णुचित्तसूरिवरस्सुप्रशस्तप्रभावः ।

अतीते साधारणाब्दे श्रीमद्वरवरमुनीन्द्रषष्ठशताब्दी महोत्सवस्मारकतया अस्माभिः प्रचिकाशयिषितेषु प्रबन्धेषु सव्याख्यमिदं पुराणरत्नमभ्युपक्रान्तमुद्रणम् । तदात्वे श्रीरङ्गक्षेत्रान्तिकस्थ "पुत्तूर" अग्रहाराभिजनाः, "श्रीवैष्णवसुदर्शन" पत्रिकाधिपतयो वावदूकशिरोमणयः, S. कृष्णस्वामि-ऐयङ्गार्यमहोदयाः उच्चावचाभिः प्रणालीभिरस्मान् प्रोत्साहयामासुः । तासु च प्रणालीषु प्रधानमिदम् यदुत स्वसंनिहितसंबन्धिनां मद्रपुरनिवासिनां रामस्वामि-ऐयङ्गार्य महोदयानां तनूभवस्य भिषक्प्रवरस्य श्रीमतः संपन्नाम्ना प्रसिद्धस्य (Dr. R. Sampath) महोदारस्य मुखतः प्रबलसाहाय्यसंविधानम् । द्विसहस्रमुद्रार्पणेन तैर्भिषग्वरैस्संविहितं प्रोत्साहनमेव सत्यमस्य महतः कार्यस्य निष्प्रत्यूहप्रपूरकमभवदिति चिरमेतेषु कृतज्ञास्स्मः । अथ मुद्रणोपयोगिमातृकाऽपि पूर्वोक्तैः श्रीवैष्णवसुदर्शन पत्राधिपैरेव सस्नेहं समर्पितेति सकार्तज्ञ्यमावेदयामः ।

मातृकाशोधने मुद्रितपत्रपरिशोधने च नक्तंदिवं वैयग्रीवहनेन मुद्रणमिदं सुष्ठु निरवद्यमतिहृद्यं च प्रपूरितवतामस्मज्ज्येष्ठजामातृवर्याणां न्यायवेदान्तविद्यानिधीनाम्, M. A. इत्युपाधिविभूषितानां श्री यादवाद्रयभिजनानां श्रीशैलानन्तपूरुष वंश्यानां श्री संपत्कुमाराचार्याणां विषये भृशमधमर्णास्स्मः ।

साधारणसंवत्सरतुलामासीय जगदभ्युदयैकमूलमूलनक्षत्रे समुपक्रान्तमिदं सुमहत्तरं कार्यं परिधाविसंवत्सरीय तुलामासीयमूलनक्षत्रे सुष्ठु सुशोभनमवसितमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

श्रीकाञ्ची
१०-१२-१९७२

इत्थमावेदयति विदुषां वशंवदः
श्रीकाञ्ची-प्रतिवादिभयंकरः अण्णङ्गराचार्यः
(महामहिमोपाध्यायः)

श्रीविष्णुपुराण-विषयसूचिका

(संख्या—अध्यायसंख्या)

प्रथमांशः

१. उपोद्घातः। मैत्रेयप्रश्नः। पुलस्त्यवसिष्ठवरप्रदानप्रकारः।

२. भगवद्वैभववर्णनम्। प्रलयवर्णनम्। तत्व-अण्ड-ब्रह्म-सृष्टिक्रमः।

३. निर्गुणस्यापि ब्रह्मणः जगत्स्रष्टृत्वोपपत्तिः। कालपरिमाणम्। चतुर्मुखादीनामायुर्वर्णनम्। प्रलय-वर्णनम्।

४. नारायणनामनिर्वचनम्। वराहावतारः। पृथिवीकृतस्तुतिः, मुनिकृतस्तुतिः।

५. देवासुरराक्षसादिसृष्टिक्रमः। ६. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था। पृथिवीविभागः। अन्नाद्युत्पत्तिः।

७. भृग्वादि प्रजापतिसृष्टिः। तामसिकसृष्टिः। स्वायंभुवमनु-शतरूपा संतानवर्णनम्।

८. रौद्रसृष्टिः। श्रीलक्ष्म्या वैभववर्णनम्।

९. दुर्वाससश्शापेन इन्द्रस्य पराजयः। ब्रह्मादिदेवकृत भगवत्स्तुतिः। समुद्रमथनम्। अमृतविभागः। इन्द्रकृत श्रीस्तुतिः।

१०. भृगु-अग्नि-अग्निष्वात्त संतानवर्णनम्।

११, १२. ध्रुवोपाख्यानम्। १३. वेन-पृथूपाख्यानम्।

१४. पृथुवंशवर्णनम्। प्राचीनबर्हि-प्राचेतसचरितम्।

१५. मारिषा-कण्डूपाख्यानम्। दक्षोत्पत्तिः, तत्संतानवर्णनं च।

१६, १७, १८, १९, २०. प्रह्लादोपाख्यानम्। २१. कश्यपस्य संतानान्तरवर्णनम्।

२२. जगतः व्यवस्था। भगवद्वैभवम्। अस्त्रभूषणाध्यायः।

द्वितीयांशः

१. प्रियव्रतवंशानुवर्णनम्। २. भूमंडलसंस्थानवर्णनम्।

३. भारतादि खण्डनवकवर्णनम्। ४. प्लक्षशाल्मल्यादिद्वीपवर्णनम्।

५. अतलादिसप्तपातालवर्णनम्। ६. नरकवर्णनम्। भगवन्नाममाहात्म्यवर्णनम्।

७. ऊर्ध्वलोकानां वर्णनम्। विष्णुशक्तिप्रभावः।

८. सूर्यादिग्रहमण्डलसंस्थानवर्णनम्। कालचक्र-लोकपाल-गङ्गाविर्भाववर्णनम्।

९. ज्योतिश्चक्र-शिशुमारचक्र वर्णनम्। १०. सूर्यरथादिवर्णनम्।

११. सूर्यशक्ति-वैष्णवशक्तयोर्वर्णनम् । १२. नवग्रहवर्णनम्, लोकान्तरवर्णनोपसंहारश्च ।

१३. भरतोपाख्यानम् । आत्मानात्मविवेकोपदेशः ।

१४. भरतोपाख्याने परमार्थापरमार्थविवेकोपदेशः ।

१५, १६. ऋभुनिदाघसंवादः । अद्वैतोपदेशः ।

तृतीयांशः

१. स्वायंभुवादिमन्वन्तरेषु मनु-इन्द्र-देवता-सप्तर्षि-मनुपुत्राणां वर्णनम् ।

२. आगामिमन्वन्तराणां वर्णनम् । सूर्यसंतानवर्णनम् ।

३. व्यासकृतवेदविभागक्रमः । ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यवर्णनम् ।

४. ऋग्वेदशाखावर्णनम् । ५. शुक्लयजुर्वेद-तैत्तिरीयशाखयोर्वर्णनम् । याज्ञवल्क्यकृतसूर्यस्तुतिः ।

६. सामवेदशाखा-पुराण-विद्यास्थानानां वर्णनम् । ७. यमकिङ्करसंवादः ।

८. भगवदाराधनक्रमः, चातुर्वर्ण्यधर्मवर्णनम् । ९. ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्मवर्णनम् ।

१०. जातकर्म-नामकरण-विवाहसंस्कारवर्णनम् । ११, १२. गृहस्थस्य सदाचारवर्णनम् ।

१३. अभ्युदयश्राद्ध-प्रेतकर्म-श्राद्धानां वर्णनम् । १४. श्राद्धप्रशंसा ।

१५. श्राद्धविधिः । १६. श्राद्धे योग्यायोग्यद्रव्यविवरणम् ।

१७. नग्नसंबन्धी प्रश्नः । देवकृतभगवत्स्तुतिः । असुरव्यामोहार्थं महामोहस्य प्रकटनम् ।

१८. मायामोहासुरसंवादः । नग्नसंभाषणफलम्-शतधनूपाख्यानम् ।

चतुर्थांशः

१. वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् । ब्रह्मकृत भगवद्वैभववर्णनम् । २. इक्ष्वाकुवंशवर्णनं सौभरिचरित्रं च ।

३. मांधातृवंशवर्णनम्, पुरुकुत्स-त्रिशङ्कु-सगरादिचरित्रवर्णनम् ।

४. सगर-सौदास-खट्वाङ्ग-रामादीनां चरित्रवर्णनम् । ५. निमिचरित्रम्, निमिवंशवर्णनं च ।

६. सोमवंशवर्णनम् । चन्द्र-बुध पुरूरवसां चरित्रवर्णनम् । ७. जह्नुजमदग्निविश्वामित्रचरित्रम् ।

८. काश्यवंशवर्णनम् । ९. रजितत्पुत्राणां चरित्रम् । १०. ययातिचरित्रम् ।

११. यदुवंशवर्णनम् । कार्तवीर्यार्जुनचरित्रम् । १२. यदुपुत्रक्रोष्टुवंशवर्णनम् । ज्यामघचरित्रम् ।

१३. सत्वतवंशवर्णनम्, स्यमन्तकोपाख्यानम् । १४. अनमित्रान्धकादिवंशवर्णनम् ।

१५. शिशुपालस्य जन्मान्तरवर्णनम् । वसुदेवसंतानवर्णनम् । १६. दुर्वसुवंशवर्णनम् ।

१७. द्रुह्युवंशवर्णनम् । १८. अनुवंशवर्णनम् । १९. पुरुवंशवर्णनम् ।

२०. कुरुवंशवर्णनम् । २१. भाविराजवर्णनम् । २२. भावीक्ष्वाकुवंश्यराजवर्णनम् ।

२३. मगधवंशवर्णनम् । २४. कलियुगराजवंश-कलियुगधर्माणां वर्णनम् । पृथ्वीगीतम् । राजवंशवर्णनोपसंहारः ।

पञ्चमांशः

१. वसुदेव-देवकीविवाहः । भारपीडितायाः पृथ्व्याः देवैस्सह क्षीरसमुद्रं गत्वा भगवत्सन्निधौ प्रार्थनम् । ब्रह्मस्तुतिः । भगवतोऽनुग्रहवचनम् ।

२. भगवता देवकीगर्भे प्रवेशः । देवगणस्तुतिः । ३. भगवतः श्रीकृष्णस्यावतारः, व्रजप्रवेशः, योगमायया कंसस्य प्रतारणं च ।

४. कंसमन्त्रणा । वसुदेवदेवक्योः कारागृहान्मुक्तिः ।

५. पूतनावधः । ६. शकट-यमलार्जुनभङ्गः । व्रजवासिनां बृन्दावनगमनम् । वर्षावर्णनम् ।

७. कालियदमनम् । कालियतत्पत्निकृतस्तुतिः । ८. धेनुकासुरवधः ।

९. प्रलम्बवधः । श्रीकृष्णबलभद्रसंवादः । १०. शरद्वर्णनम् । गोवर्धनपूजा ।

११. इन्द्रस्य कोपः । गोवर्धनोद्धरणम् । १२. इन्द्रकृतगोविन्दाभिषेकः ।

१३. गोपकृष्णसंवादः । रासक्रीडनम् । १४. वृषभासुरवधः ।

१५. कंसेन व्रजं प्रत्यक्रूरप्रेषणम् । १६. केशिवधः ।

१७. अक्रूरस्य व्रजागमनम् । १८. भगवतः मथुराप्रस्थानम् । गोपीनां विरहव्यथा । अक्रूरस्य मोहः, स्तुतिश्च ।

१९. श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशः । रजकवधः । मालाकारं प्रत्यनुग्रहः ।

२०. कुब्जां प्रत्यनुग्रहः । धनुर्भञ्जनम् । कुवलयापीडवधः । चाणूरादिमल्लवधः । कंसवधः ।

२१. उग्रसेनस्य राज्याभिषेकः । श्रीरामकृष्णयोः विद्याध्ययनम् । गुरुदक्षिणाप्रदानम् ।

२२. जरासंधपराजयः । २३. द्वारकापुरीनिवेशः । कालयवनसंहारः । मुचुकुन्दस्तुतिः ।

२४. मुचुकुन्दस्य गन्धमादनगमनम् । बलदेवस्य व्रजगमनम् । गोपीनां प्रणयरोषः ।

२५. बलदेवस्य व्रजविहारः । यमुनाकर्षणम् । २६. श्रीरुक्मिणीहरणम् ।

२७. प्रद्युम्नचरितम् । शम्बरवधः । २८. रुक्मिवधः ।
२९. नरकासुरवधः । ३०. अदितिस्तुतिः । पारिजातापहरणम् ।
३१. भगवतः द्वारकाप्रवेशः । षोडशसहस्रस्त्रीपरिणयः । ३२. उषाचरित्रम् ।
३३. बाणासुरवृत्तान्तः । श्रीकृष्णस्य सपरिवारबाणेन सहायोधनम् । तद्बाहुवनच्छेदश्च ।
३४. पौण्ड्रकवधः । काशीदहनम् । ३५. साम्बविवाहः । बलदेवेन हास्तिनपुराकर्षणम् ।
३६. द्विविदवधः । ३७. ऋषीनां शापः । यदुवंशविनाशः । श्रीकृष्णबलदेवयोः दिव्यधामप्राप्तिः ।
३८. यादवानामन्त्येष्टिसंस्कारः । दस्युभिरर्जुनस्य पराजयः । अर्जुनव्याससंवादः । पाण्डवानां स्वर्गारोहणम् ।

षष्ठांशः

१. कलिधर्मनिरूपणम् । २. शूद्रकलियोषितां व्यासेन प्रशंसनम् ।
३. निमेषादिकालमानवर्णनम् । नैमित्तिकप्रलयवर्णनम् । ४. प्राकृतप्रलयवर्णनम् ।
५. त्रिविधतापवर्णनम् । भगवच्छब्द वासुदेवशब्दयोः निर्वचनम् । भगवतः पारमार्थिकस्वरूपवर्णनम् ।
६. केशिध्वज-खाण्डिक्ययोः कथा । तयोस्संवादः ।
७. केशिध्वज-खाण्डिक्यसंवादः । अविद्यानिरूपणम् । योगनिरूपणम् । शुभाश्रयवर्णनम् ।
८. अस्य पुराणस्य शिष्याचार्यपरंपरावर्णनम् । माहात्म्य वर्णनम् । फलश्रुतिः । भगवत्स्तुत्या ग्रन्थोपसंहारश्च ।

श्रीमद्वरवरमुनीन्द्र-षट्छताब्दीमहोत्सवस्मारक-
संस्कृत-द्राविड-आंध्र-हिंदी-आङ्गल-
ग्रन्थानां विशिष्य पूर्वाचार्य
दिव्यग्रन्थानां च प्रकाशकः

श्रीः

अस्मदीयैः पूर्वाचार्यैरुभयवेदान्तग्रन्थेषूदाहृतानां श्रीविष्णुपुराण प्रमाणखण्डानामनुक्रमणिका

(अङ्कः—पृष्ठाङ्कः)

अंशांशेनाव ३००
अंशावतारो ३००
अंशावतारं ३४२
अक्रूरः क्रूर ३४४
अक्षरं तत्परं १०८
अग्निस्सुवर्णस्य ३०१
अग्नेश्शीतेन ८८
अग्न्यवस्थे तु ४०५
अङ्गानि वेदाः २०१
अच्युतभानुना ३०९
अण्डानां (च)तु १३८
अतलं वितलं १२८
अतीवार्तं ३२९
अत्यन्तस्ति ८७
अत्यम्लकट्ट ४०९
अत्र जन्म १२१
अत्रापि भारतं १२१
अत्रोपविश्य ३३३
अथवा किं ३६०
अद्यमेसफलं ३४०
अद्यापि न निव ३४
अनन्तस्य १३८
अनात्मन्यात्म ४२०
अनादिमध्या ८३
अनादिर्भगवान् १०
अनाराधित ५३
अनाशी १७७
अनुमानात् १९
अनुरागेण ३४४
अनेकजन्म ४२१
अन्धं तम इव ४१२
अन्यत्र ह्यप ४१४
अन्या ब्रवीति ३३३
अन्येतु ४२८
अन्येपिस २४९
अन्येषु चाव ४८
अपक्षय ८
अपुण्यपुण्यो १५२
अपूर्वरूप ४५
अप्येषपृष्ठे ३४१
अप्येषमां ३४२
अप्यसौमां ३६०
अप्राणवत्सु ४२६
अबुद्धिपूर्वकः २४
अयं सकथ्यते ३५९
अयनं तस्य ९९
अरिष्टो ३०१
अर्थो विष्णु ३९
अर्धरात्रे ३०९
अलातचक्र १६३
अलाबुंगृञ्ज २३२
अवलोकन १०१
अवशेनापि ४३३
अविकाराय ६
अविद्याकर्म ४२६
अविद्यातरु ४२०
अविद्यासं १७१
अव्युच्छिन्ना १०
अशब्दगो ४१३
अशुद्धास्ते ४२८
अशेषजग ३५२
अशेषाघ ४५
अष्टादश २००
अष्टाशीति ३३, १५२
असारसंसार ९०
असङ्भूषण ११०
असमञ्चेष्टा ३६०
अहं ममेत ४२०
अहं वो बान्धवो ३३२
अहं हरिस्सर्वे १११
अहममरवरा २०३
अहमेवाक्षयो ९९
आकाशं शब्द ११
आकाशवायु १३, ४२०
आकाशस्तु वि ११
आगमोत्थं ४१२
आग्नेयमष्टमं २००
आच्छाद्या (संवृत्या) ३१०
आत्तगन्धा ४०५
आत्मनोब्रह्मणः ४३०
आत्मप्रयत्न ४२२
आत्मभावं ४२२
आत्ममाया ४०५
आत्मविद्या ४७
आत्मसंवेद्यं ४२५
आत्मानं वासु ४०५
आत्मानमस्य ११०
आत्माशुद्धो १७१
आधारभूतो १२७
आपो नारा १९
आपो वै नरसूनवः १९
आभूतसंप्लवं १५२
आयासः स्मरणे ८९
आयासायापरं ९६
आराधनीयो भग ६९
आवयोर्गात्र ३४९
आविर्भाव १०९
आविर्भूतं ३०९
आश्रयश्चेतसः ४२४
आस्ते पाताल १२९
इक्षुगृहीता ४१५
इतीरितस्तेन १८४
इयाजसोपि ४१७
इतीरितस्तेन १८४
इदं चशृणु ४०

इन्द्रत्वमक ८३
ईदशाना १३८
उज्जहार २३, ३०५
उज्जहारात्म ३०५
उत्तिष्ठता २१
उत्तिष्ठतस्तस्य २१
उत्पत्तिं प्रलयं ४१४
उत्पत्तिस्थिति ४३
उत्पन्न (प्ररूढ) ३१५
उत्फुल्ल पंकज ३१८
उदारपीवर २८२
उपमानमशे ८२
उपर्याक्रान्त ४६
उपसंहर ३०९
एककाले १७
एकदातु ३१६
एकदेश १०८
एकसंघात १३
एकस्मिन्नेव ३७४
एक (त्वं) स्वरूप १७८
एकस्समस्तं १८४
एकांशेन १०६
एकादशी मन १२
एकानेकस्व ६
एकान्तिन ३४
एकेनांशेन १०६
एतत्तु यत् १६५
एतद्दण्डकटा १३७
एवं (त्र) तुब्रह्म १८
एवंप्रकार १०८
एवं संचिन्तय ९९
एवं संस्तूय २३, ३०५
एवमेष ४१३
एवं यदाजग ४८
एवमार्तासु ३४३
एवमेवमहा ४१३
एषकृष्ण ३४४
एष (सैव) भ्रमन् १५५
एष रामेण ३४३
ऐश्वर्यस्य ४१३
कः कृतहन्यते ९२
कचि (त्तुकु) दास्ते ३६०
कच्चिन्ममैवां ३७६
कच्चित्स्मरति ३६०
कटकमुकुट २०३
कण्डूयने ४०९
कथयामि ७, १०९
कदाचिच्छक ३१३
कपित्थस्य यथा १३७
कपिलमुप २१६
कमलनयन २०५
कर्मभिर्भा २७
कर्मवश्या १७१
कर्पनावृक्ष ३१४
कलामुहूर्ता २४५
कलाकाष्ठा ४३, १११
कलिकलुष २०४
कलौ जगत्पतिं ३९८
कलौ संकीर्त्य ४००
कल्पान्ते यस्य १२९
काकपक्षध ३१५
कात्रान्या (त्वन्या) ४७
काचित् ३३२
काठिन्यवान् ६९
कामक्रोधभय ४०८
कालनेमिर्हतो ३०१
कालस्वरूपं १७
कालेन गच्छता ३१५
काष्ठानिमेषा १४७
काष्ठापञ्चदश १७
किङ्करादण्ड २०६
किं त्व (त्वं कि) मेत १७५
किं देवैः किं ९१
किं वा सर्व ६०
किमन्यच्छ्रो २७
किमिन्द्रेणात्र ३११
कुरुध्वं मम २३७
कृतेतापेनु १३४
कृत्वाभारावतरणं ३८५
कृपामात्मनो ३२०
कृष्ण कृष्ण ३७८
कृष्णद्वैपायनं १९४
कृष्णनाम ३३५
कृष्णपक्षेमैरः १६०
कृष्णरामौ ३४७
कृष्णशशरच्चन्द्र ३३५
कृष्णस्तुतत् ३१२
कृष्णानुसरणं १३३
कृष्णे निबद्ध ३३३
कृष्णोहमेष ३३३
केशेष्वाकृष्य ३५२
कोयं विष्णुः ८४
कौपीनाच्छाद ३६९
क्रीडतो बालक ९
क्लेशादुत्क्रान्ति ४१०
क्लेशानां चक्षय ४२२
क्लेशान्निष्क्रान्ति ४०९
क्वचिदेवपला ३५७
क्वनाकपृष्ठ १३४
क्वचगो ३१९
क्वयौवनो ३५१
क्षणं भूत्वा ३३२
क्षीणं पीतं १६१
क्षराक्षरमयो १०९
क्षीराब्धौ ३९
क्षीरोदमध्ये ४६
क्षुत्तृष्णोप ८७
क्षेत्रज्ञः करणी ४३०
गंगागंगेति १५४
गतेनुगमनं ३३५
गत्वागत्वा ३४
गन्धर्वाप्सरसः १२९
गरुडं च ३३०
गरुडोवारुणं ३६८
गर्भेजसुख ८८
गायन्ति देवाः १२१
गिरिमूर्धनि ३२७
गुणसाम्यात् ११
गुरवः किं करि ३४४
गुरूणामग्रतः ३४४
गृहीत्वा भ्राम ३२२
गोकरीष ३१२
गोगोपीजन ३२९

गोपालो यादवं ३५२
गोपीकपोल ३२५
गोपुच्छ ३१२
गोब्राह्मण ९७
गौरवेणाति ३५३
चकार ३००
चचाल च मही १००
चतुर्विभाग १०६
चलस्वरूप ११०
चिक्षेप ३१३
चिन्तयन्ती ३३३
चेतसो ये ४२८
छन्दतः ३५७
जगच्च सः ५
जगतामुप ४२७
जगदुपकृति ३७२
जगदेतन्महा ३४७
जगौकलपदं ३३२
जनार्दनः १५
जलस्थनाग्नि ४२१
जातोसिदेव ३०९
जातोहं यत्तवो ३०९
जानातुमाव ३०९
जीर्यन्ति २६९
ज्ञातोसि ३१९
ज्ञानं विशुद्धं १६५
ज्ञानमेव परं १३५
ज्ञानशक्तिबलै ४१४
ज्ञानस्वरूप ७, २३
ज्ञानस्वरूपो १६४
ज्योतिरुत्पद्यते ११
ज्योतींषि विष्णुः १६४
तं दृष्ट्वाते ४५
तं (विभुग्न) प्रभिन्न ३१९
तं बालयातना ३५६
तच्च ज्ञानमयं १०७
तच्च विष्णोः ४२५
तच्चित्तविमला ३३२
तच्छ्रूयताम ४२०
ततोखिलजग ३०९
ततोज्वाला ३८१
ततो दिगम्बरो २३७
ततो न्यालभ्य ३१०
ततो भगवता ९४
ततो प्रथितु ४५
ततो वायु ११
ततो हाहाकृतं ३५३
ततो हि शैलाब्धि १६४
ततः करकटा ३१४
ततः कुरुजग ३१०
ततः फलान्य ३२२
ततश्चशात २४८
ततश्चाज्याहुति १५३
ततस्तं चिक्षिपुः ९४
ततस्तलप्रहा ३४७
ततस्तत्राति ३१४
ततस्तद्गोकुलं ३२९
ततस्तां चुबुके ३३९
तत(श्च)स्सदामो ३१४
ततस्समुत् २१
ततः स्फुरत्का ४६
तत्कर्मयत्न ९६
तत्कर्मणवि १४
तज्ज्ञानमज्ञान ४१५
तज्ज्ञानं ब्रह्म ४२५
तत्तुनाशिन १७७
तत्पुण्डरीक ३४०
तत्प्राप्तिहेतु ४११
तत्प्रसीद ३७८
तत्याज भेदं १८४
तत्रपूज्यप ४१४
तत्सर्वं वै हरेः १०७
तत्स्मृत्याह्लाद ८६
तथात्माप्रकृतेः ४२१
तथात्वमपि १८४
तथान्ये च महा ३०१
तथापि यो ३५६
तथाप्यज्ञे ३२१
तदनन्तमसं १३८
तदस्य त्रिविध ४११
तदेतदक्षरं १०९
तदेतदखिलं ३२९
तदेभिरल ९५
तदेव कोपाय १३५
तदेवप्रीतये १३५
तदेवमत्रं ८
तद्ब्रह्म ८, १०८, १३९, ४०७, ४१३
तद्भावभाव ४३०
तद्रूपं विश्व ४२८
तद्रूपप्रत्यये ४२९
तन्मयत्वम् ९९
तन्मयत्वेन ३३२
तन्मात्राण्य १२
तपस्स्तुफलं ६०
तपसो ब्रह्म ४००
तमूचुस्सकला २३६
तयातिरोहितत्वा ४२६
तया (तो) वलोकिता ४७
तयोस्सैव १३८
तरत्स्वविर्या ३४१
तवाप्गुण ३२०
तवगतिर २०५
तवैव (ष) महिमा २३
तस्मात्तत्प्राप्तयें ४११
तस्मादहं ३४२
तस्मादहर्निशं १३४
तस्माद्दुःखात्मकं १३५
तस्माद्बाल्ये ८९
तस्मात्तविज्ञान १६५
तस्मिंस्तस्मिंस्तु १२
तस्मिन्प्रसन्ने ९०
तस्य तद्भावना ९९
तस्य पुच्छे १५५
तस्य वीर्यं १२९
तस्य (स्या) गन्धो १२
तस्यात्मपर १७८
तस्यान्तरायो १३४
तस्या ब्रह्मणि ४२२
तस्याश्चाति ३१६
तस्यैवकल्पना ४३०
तस्यैव ये (ते) ९
तातैपवह्निः ८६
तानि सर्वाणि १११
तानेवाहं न १५
तापत्रयेणा ८९
तारकादिंशशु १६३

तारामयं भग	१५५	दाम्ना (मध्ये) चैवो	३१४	नतास्ससर्वे	६९
तावच्च	२८३	दारुण्याग्नि	१३८	न ते वर्णयितुं	४८
तावदार्तिः	४५	दिव्यमाल्याम्बर	४६	नमस्कृत्वा	१०९
तावन्ति चक्रे	३७४	दिव्यरूपमिदं	३०९	नमांसचक्षु	४१६
तुङ्गमश्व	३५०	दुःखाज्ञानमला	४२१	नमामि सर्वे	४७
तुष्टुवुर्मुदिता	३२१	दुष्कालिय	३३३	नमो ब्रह्मण्य	९७
तृतये जायते	२३८	दृष्ट्वा च सजग	१००	नमो हिरण्य	६
तेजसां राशि	४५	दृष्ट्वा स्थित्वा	३३२	नयत्रनाथ	३४६
तेजसानाग	४६	देवकीपूर्व	३०९	नयण्व्यंन	६२
तेजोबलैश्वर्य	४१५	देवतापार	४	नरकस्वर्ग	१३५
तेनमायासह	९४	देवतिर्यङ्मनु	४०, ३७८	नविवेदात्मनो	८६
तेनातिपतता	३१७	देवत्वेदेव	४८	न शब्दगोचरं	८४
तेनाश्चर्यवरेण	३४७	देवदानवयत्ने	४८	नशान्ता नापि	१२
तेनेयं नाग	१२९	देवप्रपन्नार्ति	१०९	नसन्तियत्र	४०७
तेनेयं दूषि	३१६	देवबाहु	३७६	नहिपालनसा	१०६
तेषुतेष्वच्यु	१०१	देवामनुष्याः	९६	नह्यर्थिनः कार्यं	२४९
तेषां तत्परमं	३४	देवास्स्वर्ग	८३	नह्यादिमध्या	२४५
तेजसानीन्द्रि	१२	देवो वा दानवो	३३२	नाकारणात्	३०४
तैश्चोक्तं पुरु	७	देवौ धातृ	३९	नाग्निर्दहति	९७
त्यज भटदुर	२०५	देहे चेत्प्रीति	८८	नाथयोनिस	१०१
त्रयीधर्मस	२३७	द्वितीयं विष्णु	४२७	नानयोर्विद्यते	४०
त्रिगुणं तज्जग	९	द्वेब्रह्मणी वेदि	४१२	नान्तं गुणानां	१२९
त्रिनाभिमति	१४०	द्वेरूपेब्रह्म	१०८	नानावीर्याः	१३
त्रिभावभावना	४२८	द्वे (वै) विद्ये वेदि	४१२	नाम (रूप) कर्म	३०८
त्रिविक्रम	३१२	धन्योहमर्च	३४८	नामरूपं च	३०
त्रिविधोय	११	धर्ममर्थं च	६९	नाम (यन्नाम) सं	४३३
त्वं किमेत	१७५	धर्मात्मा सत्य	८२	नारायणः परो	१९
त्वं मातासर्वे	४७	धर्मायैतद्ध	२३७	नारायणमणी	४३
त्वं यज्ञस्त्वं	४५	धर्मार्थकाम	९२	नाहं देवो न	३३२
त्वं सिद्धिस्त्वं	४७	धर्मार्थकामैः	१०२	नाहो न रात्रिः	९
त्वक्चक्षुर्ना	१३	धर्ममनश्च ते	३४८	निजेन तस्य	१७
त्वयाबीजमि	११	धिगस्तुतज्ज	३४२	नित्यैवैषा	३९
त्वयादेवि	४७	ध्यायन् कृते	४००	निपपातह्रदे	३१७
त्वयावलोकिता	४८	ध्रुवोयत्र	१५२	निमित्तमात्र	२४
त्वयि भक्ति	१०१	ध्वजचक्राब्ज	३४२	निरवद्यः	३०४
त्वय्यस्ति भगवा	९५	न केवलं द्विज	४११	निरस्तातिशया	४११
दंष्ट्राग्रविन्यस्त	२२	नखाङ्कुर	३१२	निर्गुणः प्रकृतेः	१७८
ददर्श (ददृशे)	३१०	न चलतिनिज	२०४	निर्गुणस्याप्र	१६
ददौ सदश	७७, ७८	न च सामर्थ्य	३२०	निर्धूतदोष	१५२
दयासमस्तभू	२०८	न जातु कामः	२६९	निर्वाणमय	४२१
दशोत्तरेण	१३८	न तयोगयुजा	४२५	निर्वेष्टुकामो	२४९

निहतस्य २३८
निशासु च २७३
नैवास्तमन १४३
पञ्चभूतात्म ४२०, ४२१
पञ्चरूपातु ११०
पञ्चाशत्कोटि १२७
पपातस्रो ९४
पपौ जनार्दनः ९४
परः पराणां ७, ४१५
परमसुहृदि २०५
परमात्मा च ४०७
परमात्मात्म १७७
परमार्थस्त्व २३
परमार्थोय २३७
परमेश्वरसं ८४
परस्य ब्रह्मणः ८, १०८
परावरेशं ४२
पराशरं १
परित्यजे २१४
परिवृत्ति ३३५
परिहर २०३
पशु (मृग) पक्षि ४०८
पश्यतां ४६, ४८
पश्यामि ८६
पापं हरति ३४०
पायूपस्थौ १३
पारं परं विष्णु ७४
पाषण्डिनः २४२
पिण्डः पृथ १७३
पिबन्ति १६०
पीतंतं १६०
पीतेमृते च ४७
पुंनामा भग ४०
पुंसां जटा २४२
पुनः पुनः ३३५
पुच्छे व्यथ ११५
पुनश्च रक्ताम्बर २३८
पुमान्न देवः १७४
पुराणसंहिता ४
पुरुषश्चाप्यु ४०७
पुरुषाधिष्ठि १३
[illegible] ४
पृथिव्यापः १५
प्रकृतिर्या ४०७
प्रणामप्रवणा ४४
प्रणिपत्या १
प्रत्यस्तमित ४२५
प्रदिशतु ४३५
प्रधानं च १३८
प्रधानकारणी २४
प्रधानतत्व ११
प्रधानपुंसो ४३
प्रधानपुरुष ८
प्रधान पुरुषौ (प्रकृतिं पुरुषं) १०
प्रभवति २०३
प्रभाविवस्व १४४
प्रभुरहम २०३
प्रयान्तितो २१
प्ररूढनव ३१५
प्रलम्बबाहु ३४१
प्रसन्नवद ४२८
प्रसादं निम्नगा ३०९
प्रसादपरमौ ३४८
प्रसीद देवि ३०८
प्रसीदनाथ २३६
प्रह्लादोसौ १००
प्राजापत्यं ३३
प्रातर्निशि १३४
प्राणसहितं ३१२
प्रापणीयः ४३०
प्रायश्चित्ता १३३
प्रावृट्काले ३१५
प्रीत्या त्वं (तं) ३०८
प्राचयामास ३००
फुल्लेन्दीवर ३०९
बद्धवैराणि ८९
बन्धाय विष ४२२
बन्धायैव ४१९
बर्हिपत्र (पिच्छ) धरः ३१५
बलवान् ११
बालत्वं चा ३३१
बालत्वं सर्वे ८६
बाल्ये क्रीडनका ८९
बिभर्ति ११०, १२९
बुद्धिरथ्या ११०
बृन्दावनं ३१४
बृहत्त्वात् १९२
ब्रह्मचारी २३९
ब्रह्मरूपध २४
ब्रह्मविद्याम ४१७
ब्रह्मविष्णु १५
ब्रह्मादक्षादयः १०६
ब्रह्माद्यास्सकला ३६९
ब्राह्मे (न्यासिनां) ३४
ब्राह्मे मुहूर्ते २१४
भगवच्चक्रेण २८३
भयं भयाना ८५
भर्तृभिक्षा ३१९
भवत्यभेदी ४३०
भवन्ति तपतां ९६
भवशरण २०५
भारायमम ३७६
भारावतर ३३०
भुकुत्वाचविपु ३४८
भुवनानि विष्णुः १६४
भृगुं पुलस्त्यं ३५
भृगोः ख्यात्यां ४८
भूततन्मात्र १२
भूतादिमिन्द्रि ११०
भूतादिस्तु ११
भूतेभ्योऽण्डं १४
भूनैरुह्याम १७१
भूराद्यांश्च २४
भूपणास्त्र १०९
भेषजं भगव ४११
भौमं मनोरथं २०६
भ्रान्तग्राहगणः १००
भ्रान्तिज्ञान ८७
भ्रुकुटीकुटिला ३५
मग्नोथजा ३९९
मत्तः कोऽभ्यधिको ६३

मत्तस्सर्वे ९९
मत्पितुस्तत्कृतं १०१
मत्संबंधेन ३३२
मथ्यमाने ४६
मधुरां प्राप्य ३४३
मन एव ४२२
मनःप्रीति १३५
मनसाध्यान ४३०
मनसैवजग ३५६
मनुरप्याह ४१२
मनुष्यदेहि ३५७
मनुष्यत्वेच ४८
मनुष्यधर्म ३५६
मनोरथाना २५१
मन्थानं मन्दरं ४५
मन्दं जगर्जे ३०९
मन्दराद्रेः ४६
ममाप्यखिल ३०१
ममापि (यं) ३१२
ममास्ति चक्र २०५
मयिद्वेषानु १०१
मयि भक्ति १०१
मयिभृत्ये ३५४
मरीचिमिश्रैः ९२
मलमाक्षिक ३५०
महान्तं च १३८
महाबलान् २९८
महावराहः २१
महाविभूति ३०४
महीघटत्वं १६५
महोत्सवमिवा ३५१
मांसासृक्पूय ८८
मामक्रूरेति ३४०
माययामोह ४७
मायामोहेन २३९
मालाकारेण ३४८
मिथ्यैतदन्य १७७
मुक्तिं गतान्या ३३३
मुक्त्यैनिर्विं ४२२
मुदायुक्तौ [illegible]
[illegible]मुपा [illegible]
मूर्तं ब्रह्म १०९
मृगमध्ये ३५०
मेधाश्रद्धा ४७
मैत्रेय ४, २४, ३००
यं यं कराभ्यां २८९
यच्चान्यथात्वं १६५
यच्चैतद्भुवन १६६
यज्ञः पशुः १६६
यज्ञविद्या ४७
यज्ञेशाच्युत १६७
यज्ञैस्त्वमिज्य ३५३
यतः प्रधान ८५
यत्किंचित् १०७
यत्कृतेदश ४००
यत्तुकालान्त १७४
यत्पृथिव्यां २६९
यत्रसर्वं यतः ४३
यत्रसर्वमिदं १०९
यत्राम्बु विन्यस्य ३४२
यत्रोतमेतत् १५२
यथर्तृष्वृतु ३०
यथाग्निरुद्धत ४२८
यथा प्रधानेन ११
यथा सर्क १३८
यथा सन्निधि १०
यथा सर्वगतं ९३
यथा सर्वगतो ३०
यथा सर्वेषु ९३
यथा ससर्ज २४
यथा सूर्यस्तथा ४१२
यथा हि कदली ५९
यदम्बु वैष्णवः १६४
यदस्ति यन्नास्ति १६४
यदा चन्द्रश्च २९५
यदातु शुद्धं १६४
यदाप्नोति ४००
यदा समस्त १७३
यदिवोस्तिभयि ३३२
यदि शक्नोषि ३१४
यदु च २६९
[illegible]दूदृश्यते २३
यद्यत्प्रीति ४११
यद्यदिच्छति २०६
यद्यन्योस्तिपरः १७३
यद्वैपश्यन्ति ३४
यन्नदृष्टं ४६
यन्नदेवा ४४
यन्नामकीर्तनं ४३३
यन्नायं भग ४४
यन्नास्ति १६४
यन्मयं च ३
यमनियम २०४
यमलार्जुन ३१४
यमुनां चा ३१०
ययाक्षेत्रज्ञ ४२६
ययातिशापा ३५४
ययौ च कांचि ३३२
यस्माज्ज्योतीं १६३
यस्मिन्ननन्ते ७०
यस्मान्नविज्ञान १६५
यस्मिन्न्यस्तम ४३५
यस्य नादेन ३५५
यस्य प्रसादा २४५
यस्यैषा १२९
यस्यायुता ७४
यस्यावतार ९८, ३२०
यानिमूर्तानि १११
या प्रीतिरविवे १०१
यावतः कुरुते ८८
यावन्मात्रे १५२
यावत्सूर्यः २४९
यावन्मात्रे १५२
युवेव वसुदे ३५१
येतु ज्ञानविदः २३
येन दंष्ट्राग्र ३१२
यैस्स्वधर्मपरैः ३६९
योक्त्रं कृत्वा ४५
योगनिद्रा ३०६
योगस्वरूपं ४२२
योगात्स्वाध्या ४१६
योगि[illegible]यं ८४
योगिनाममृतं ३५

योऽनन्तः	१२९, ३३०
रक्षतुत्वाम	३१२
रसमात्राणि	१२
रसातलगत	२५३
राघवत्वेभव	४८
राज्ये गृह्णन्त्य	४२०
रामेणाश्वासिता	३६०
रुक्मिणी कृष्ण	४८
रुद्रः काला	१०६
रूपमन्यद्धरेः	४२७
रूपवर्णादि	७
रूपान्तरं तद	९
लीयेते पर	४०७
वत्सपाली	३१५
वत्समध्यगतं	३४१
वदति यमः	२०३
वरं वरय	६०
वरं वृणीष्व	४८
वर्णाश्रमाचार	२०७
ववल्गतुः	३५२
वसति	२०४, २०५
वसन्ति तत्र	४१४
वस्त्रे प्रगृह्य	३४९
वह्नेः प्रभा	१४४
वस्त्वस्ति किं	१६५
वस्त्वेकमेव	१३५
वाताहताम्बु	३१६
वामनो रक्षतु	३१२
वाय्ववस्थे च	४०५
वारिवह्न्यनिला	१४
वासनारेणुकु	४२१
वासुदेवमना	२०
वासुदेवे मनो	१३४
विकार्यमात्म	४२२
विकासिकमले	४६
विकासनेत्र	३४७
विकासि	३४८, ३५१
विकुर्वाणानि	१२
विजितास्त्रिदशाः	४२
विज्ञानं प्रापकं	४३०
विज्ञानमेकं	१६५
विज्ञानविज्ञ	१६४
विद्यान्यां शिल्प	९६
विध्नन्वतो वेद	२१
विनाह्येयैः	४१४
विनिष्पन्नस	४२३
विभूतयो हरे	१०६
विभेद्जनके	४३०
विमुक्तिफल	४७
विषयेभ्यस्समा	४२२
विष्णवे सर्व	६
विष्णुं ग्रसिष्णुं	७
विष्णुनामा स	४०७
विष्णुरारा	२०७
विष्णुर्मन्वादयः	१०६
विष्णु (वाम) पादा	२५६
विष्णु भक्तिः परा	४२६
विष्णु संसर	१३४
विष्णोरेतावि	१०६
विष्णोरेपानपा	४८
विष्णोर्देहानु	४८
विष्णोश्शरीरन	३९
विष्णोस्सकाशात्	५
विष्णोस्स्वरूपात्	९
विष्ण्वाधारं	१६६
विससार	९९
विस्तारस्सर्वे	९०
विस्तारिताक्ष	३५१
वेणुरन्ध्र	१७८
वेदशब्देभ्य	३०
वेदेषु वेदान्ते	४०७
वैकारिकस्तै	११
वैश्यानां	३३
व्यक्तं विष्णुः	९
व्यायाममथ	३१४
व्यादितास्यो	३३०
व्रजपरिहृत्य	२०४
शक्रयस्सर्व	१६
शङ्खप्रान्तेन	५७
शतक्रतोर्नृपभ	२४८
शब्दब्रह्मणि	४१२
शब्दमात्रं तथा	११
शब्दादिभिर्गु	१३
शरणं त्वामनु	४४
शरीरारोग्य	४७
शान्ताघोराश्च	१३
शास्ता विष्णुर	८४
शिंशुमाराकृति	१५५
शिरोरोग	४०८
शीतवातोष्ण	४०८
शुक्लकृष्णारुणाः	१२८
शुक्ल (दिव्य) माल्या	४६
शुक्लेमहावि	४१३
शुभेनमनसा	३१४
शूद्रस्साधुः	३९९
शैथिल्यमुप	३४४
श्रीःपूर्वमु	४८
श्रीर्देवीपय	४६
श्रीवत्सवक्ष	३०९, ३४५
श्रीवत्ससंस्थान	११०
श्रीवत्साङ्क	३५१
श्रुत्वानपुत्र	२९८
श्रूयतां (तच्छ्रूयतां)	४२०
श्रूयतां पर	८७
षड्भिर्वर्षसह	२६७
षोडशस्त्रीसह	३७४
स ईश्वरो व्यष्टि	४१५
स एव क्षोभको	१०
स एव सर्वभूत	१५
स एवसृज्य	१५
स एवाहमव	९९
संक्षेपः	१६४
संज्ञायते येन	४१५
संत्यक्ता ये त्वया	४८
संदेशैस्साम	३६०
संभवेति	४१३
संभवन्तिततो	१२
संमाननापरां	१६८
संवृत्तानु	३१०
संव्यवहार	१६५
संस्पृश्याकृष्य	३४२
संहर्ता च	१५
सकलमिद	२०५

सकलावरणा ३०४
सख्यः पश्यत ३५१
सचापि भगवान् ७४
सजगाम ३१६
सतथा सद्गो ३३५
सत्त्वाद्योनस ४३
सत्वासक्तमतिः ८६
सत्वेनशौच ४८
सद्दर्श तदा ३४१
सदैकरूप ६
सद्भाव एवं १६५
सनन्दनाद्यैः ३४५
सन्तस्संतोष ३०९
सन्ध्याकालेतु १४७
सपरस्सर्व १०९
सप्तसप्तर्षयो १८६
सप्ततिस्तुसह १२८
सप्तर्षीणां ३४
सफलं देवि ३०९
सबिभ्रच्छेखरी १२९
सममतिरात्म २०४
समस्तकल्याण ४१५
समस्तजगतां १०२
समस्तशक्ति ४२७
समस्तहेय (भेद) १०८
समस्तावयवे १७५
समस्ताश्शक्तयः ४२७
समाधिभङ्गः १६८
समाश्रिताद्ब्रह्म ९०
समुत्थितो नील २१
समेत्यान्योन्य १३
सर्गश्च प्रतिसर्ग २०१
सर्गस्थितिविना ७
सर्पजातिरियं ३२०
सर्वगत्वादनन्त ९९
सर्वज्ञस्सर्व ३०४
सर्वत्रासौ ८
सर्वं दुःखमयं ८८
सर्वभूतस्थिता ४८
सर्वभूतात्मके ९५
सर्वभूतेषु १०६, ४२६
सर्वयज्ञमयं ४७
सर्वशक्तिमयो १०९
सर्वस्य जगतः ३१५
सर्वाणितत्र ४१४
सर्वेचैते वशं २०२
सर्वेश्वरस्सर्व ४१५
सश्लाघ्यः ४८
ससंज्ञां याति १५
ससर्वभूत ४१५
सात्विको राजस ११
साधवः क्षीण २१४
साधुभोः किम ९२
साधु मैत्रेय ४
साध्याभावे ९५
साफल्यम ३४१
साभूतहेतु ११०
सामचोप ९५, ३५७
साविद्याया ९६
सुकपोलं सु ४२८
सुखभावैक ४११
सुगन्धमेतत् ३४९
सुगाढं परि ३४२
सुप्रभाता ३४०, ३४४
सूर्यरश्मि १६०
सूर्यांशुजनितं ३२५
सृजत्येष १०६
सृष्टि (सर्ग) स्थित्यन्त १५, १०७
सेयं धात्री १२७
सेवेत योगी ४२३
सप भ्रमन् १५५
सोप्येनं ध्वज ३४२
सोहं ते देव ३२०
सोहं त्वां शरण ३५९
सोहं सचत्वं १८४
सोहमिच्छामि २
सौम्यरूपः २०४
सौम्यासौम्यैः ४७
स्तन्यार्थी ३१३
स्तुतोहं यत्त्वया ३०९
स्पर्शमात्रस्तु १२
स्फटिक (मणि) शिला २०४
स्मृतं संकल्पना ३४०
स्मृते सकल ३४१
स्मृतो यच्छति ८९
स्रष्टाविष्णु ३९
स्रष्टा (स्रष्टौ) सृजति १५
स्व (सु) धात्वं ४७
स्वपुरुषमभि २०३
स्वरूपं ब्रह्मण १०९
स्वर्गोपि पात ४११
स्वशक्त्यावस्तु २४
स्वाध्यायशौच ४२३
स्वाध्यायाद्योग ४१६
हताश्च ते २३९
हत्वादाय च ३४७
हयाश्च सप्त १४१
हरिगुरुवश २०३
हरिमभर २०४
हविषाकृष्ण २६९
हव्यकव्यभुगे ९८
हिरण्यगर्भो ४२६
हृदयस्थस्ततः ९४
हृदयेनोद्वहन् ९४
हृद्यदि भगवान् २०४

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीपराशरमहर्षिप्रणीतं

पुराणरत्नापरनामधेयं

॥ श्रीविष्णुपुराणम् सव्याख्यम् ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः

श्री सूत उवाच—

पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम्। मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

एङ्गळाळ्वानितिप्रसिद्ध — श्रीविष्णुचित्तार्यवर्यानुगृहीता व्याख्या (श्रीविष्णुचित्तीयाख्या)

श्रीविष्णुचित्तपदपंकजसंगमाय चेतो मम स्पृहयते किमतः परेण।
नो चेन्ममापि यतिशेखरभारतीनां भावः कथं भवितुमर्हति वाग्विधेयः ॥

प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः

यस्मादिदं जगदजायत यत्र तिष्ठत्यन्ते समस्तमिदमस्तमुपैति यत्र।
तस्मै नमस्सदसदादिविकल्पशून्यचैतन्यमात्रवपुषे पुरुषोत्तमाय ॥

विवेश्च विदुषामिष्टदायिने तार्क्ष्ययायिने। नमस्तुरङ्गतुण्डाय स्वात्मने जगदात्मने ॥
अंशैष्षड्भिस्समाकीर्णमङ्गैर्वेदमिवापरम्। पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वन्दे पराशरम् ॥

तत्त्वेन यश्चिदचिदीश्वरतत्स्वभावभोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः।
संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय ॥

अथ भगवान् पराशरः श्रीमैत्रेयाय लोकहितार्थं श्रीविष्णुपुराणं प्रणेष्यन् प्रणिपातादिभिरुपसन्नाय सम्छिष्याय सदाचारवता तत्पृष्टेन गुरुणा स्वधर्मानुष्ठानाविरुद्धे मनःप्रसादकरसमये पुराणं व्याख्येयमिति शास्त्रदर्शनात् पुराणप्रस्तावकं तत्प्रश्नं निबध्नाति—पराशरमिति श्लोकेन ॥ परान्-बाह्यकुदृष्टीन् सम्यक्प्रमाणतर्कैरा-

त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो। धर्मशास्त्राणि सर्वाणि तथाऽङ्गानि यथाक्रमम् ॥ २ ॥
त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मामन्येनाकृतश्रमम्। वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु प्रायशो येऽपि विद्विषः ॥ ३ ॥
सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत्। बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥४॥

शृणाति इति पराशरः, तं मुनिवरं—सम्यग्ज्ञानवन्तम्, कृतपौर्वाह्णिकक्रियं—भगवत्समाराधनादिना विशेषतो विमलमनसम्। पूर्वाह्णनिर्देशेन चित्तस्य सत्त्वोद्रेको दर्शितः। परिपप्रच्छ—परितः पप्रच्छ, पुराणार्थमिति शेषः। कार्त्स्न्येन अर्थविशेषानभिनिवेशेन सामान्यतो * यन्मयमित्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण। अतः प्रश्नानुरूपेण प्रतिवचनमपि न क्वचिदाग्रहेण कृतम्। तेनास्य पुराणस्य लैंगादिवन्न क्वचित्पक्षपातित्वम् ॥ १ ॥

अथ मैत्रेयश्चतुर्दशविद्याभूषितपुराणाधिगमे त्रयोदशविद्यास्थानाधिगमलक्षणस्यात्मनोऽधिकारस्य तत्प्रसादलब्धत्वानुवादेन गुरुं स्तुवन्पुराणप्रवचने प्रोत्साहयति—त्वत्तो हीति द्वयेन ॥ खिलं—प्रहृतमनाम्नातं परिशिष्टाख्यं श्रीसूक्तादिकं, तदखिलमाम्नातमेव यथा स्यात्तथा वेदाध्ययनम् अधीतम्—अधिगतं, प्राप्तम्। खिलभागस्याप्यध्ययनं त्वत्त एव प्राप्तमित्यर्थः। यद्वा अखिलं—कृत्स्नं, यथाक्रमम्—स्वशाखाध्ययनपूर्वकमृगादिक्रमानतिक्रमेण, * अतः पूर्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। कृष्णपक्षे तथाऽङ्गानि मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्। इत्याद्युक्तक्रमानतिक्रमेण च ॥ २ ॥

त्वत्प्रसादादिति ॥ अन्ये जनाः ये विद्विषः तेऽपि सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादकृतश्रमं मां न वक्ष्यन्ति, किन्तु त्वत्प्रसादादेव कृतसर्वशास्त्रपरिचयं मां समावर्तनानन्तरं वक्ष्यन्ति। अन्येनेति पदच्छेदे मां सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादन्येनोपायेन अकृतश्रमं वक्ष्यंति, किन्तु त्वत्प्रसादेनैव कृतश्रमं वक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽहमिति ॥ य एवं वेदादित्रयोदशविद्यास्थानाभिज्ञः सोऽहं जगज्जन्मादिपुराणार्थं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः। अनेन ब्रह्मयज्ञाध्ययनार्थं वेदोपबृंहणार्थं च पुराणस्य ग्रहणादौ तद्योग्यत्रैवर्णिकानामेवाधिकार उक्तो ज्ञेयः। पापक्षयाद्यर्थं तु पुराणश्रवणादौ स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः। यथोक्तं भविष्यत्पुराणे * अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणक्षत्रियौ विना ॥ श्रोतव्यमेतच्छूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन। तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रान्न श्रोतव्यं कदाचन ॥ इति ॥ विलोमजानां तु श्रवणादौ नाधिकारः। सूतादेस्तु विलोमजस्यापि पुराणवचनं—* धर्म एष तु सूतस्य सद्भिर्दिष्टः पुरातनः * इत्यादिवचनादविरुद्धम्। * यथा जगद्बभूवेत्युपक्रम्य * आश्रमवासिनामित्यन्तेन प्रष्टव्यानर्थानाह। अत्र भगवता भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकाराः तदाराधनरूपफलविशेषाश्च पृष्टा इति प्रष्टव्यार्थविशेषा उक्ताः। * यथा जगत्, इत्यादि * लयमेष्यति यत्र च, इत्यन्तं ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नः। * यत्प्रमाणानीत्यादि * चातुर्युगेत्यन्तं विभूतिभेदप्रकारप्रश्नः। धर्मांश्चेत्यार्धेन तदाराधनस्वरूपफलविशेषप्रश्नौ पृष्टौ। ब्रह्मस्वरूपस्य * यतो वा इमानीत्यादिवाक्यसिद्धत्वात्तद्विशेष एवात्र प्रष्टव्य इति भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्न इत्युक्तम्। ननु नारायणानुवाकादिभिः स्वरूपस्य विशेषोऽपि निर्धारितः। सत्यम्, अनेकानुवाकविप्रकीर्णयोः सामान्यविशेषयोरेकत्र समाहृत्य वचने हि व्यक्तिर्भवति। एतदेव हि पुराणादिकृत्यं वेदोपबृंहणम्। * यथा बभूव, * यथा भविष्यतीति सर्वसृष्टिषु नियमेकप्रकारा सृष्टिरुतानेकप्रकारा भिन्नक्रमा वेति प्रश्नः। अत्रोत्पत्तिलययोः पृष्टत्वात् स्थितिप्रश्नोऽप्यभिप्रेतः, स्थितिसंयमकर्तेति प्रतिवचनदर्शनात् ॥ ४ ॥

यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम् । लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥ ५ ॥
यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवम् । समुद्रपर्वतानां च संस्थानं च यथा भुवः ॥ ६ ॥
सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम । देवादीनां तथा वंशान्मनून्मन्वन्तराणि च ॥ ७ ॥
कल्पान् कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् । कल्पांतस्य स्वरूपं च युगधर्मांश्च कृत्स्नशः ॥ ८ ॥
देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महामुने । वेदशाखाप्रणयनं यथावद्व्यासकर्तृकम् ॥ ९ ॥
धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन ॥ १० ॥
ब्रह्मन्प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसम् । येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ ११ ॥

यन्मयमिति ॥ * यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् यन्मयमित्यनेन सृष्ट्यादिकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति पृष्टम् । तस्य चोत्तरं * जगच्च स इति । इदं तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतयाऽवस्थानकृतं न तु वस्त्वैक्यकृतम्; यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात् जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य । यन्मयमित्यत्र मयट् न विकारार्थः, पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राणमयादिवत्स्वार्थिकः, * जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः । तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थ एव । कृत्स्नं जगत्तदात्मकतया तत्प्रचुरमेव । तस्माद्यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनम् । अन्यथा बाधायां सामानाधिकरण्याश्रयणेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरत्वे शास्त्रस्याभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छेरन्, तद्विवरणरूपं च कृत्स्नं शास्त्रम् । तत्पक्षे हि प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानम्, निर्विशेषज्ञानमात्रमिति प्रश्नप्रतिवचने स्याताम् । जगच्च स इति जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वेन सामानाधिकरण्ये च ब्रह्मणः कल्याणगुणैकतानत्वं हेयप्रत्यनीकत्वं च बाध्येत; सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत् । तस्मादात्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति वक्ष्यामः ॥ न च यतश्चेत्यस्य कारणमात्रवाचित्वेऽपि यन्मयमित्यस्योपादानकारणविषयत्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन यत इति निमित्तकारणपरमिति वाच्यम्; तस्यागतिकविषयत्वात्, अत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वेन गत्यन्तरोपपादनाच्च । स्वार्थिकत्वे यज्जगदिति प्रश्नस्य विष्णुर्जगदित्युत्तरे काऽनुपपत्तिरिति चेत्; तदा हि बाधायां सामानाधिकरण्यमभिहितं स्यात् । ततश्च स्थाणुरेव न पुरुष इतिवद्विष्णुरेव न जगदित्यर्थः स्यात् । तथा जगद्विष्णुरिति जगद्ब्रह्मणोरैक्योपदेशस्य न जगद्विष्णुरिति वैयधिकरण्यमर्थः स्यादिति श्रुतिविरुद्धाऽश्रुतबाधकल्पना स्यात् । अर्थवत्वे सिद्ध्यति मयटः स्वार्थिकत्वेन वैयर्थ्यं चायुक्तम् । लीनमासीद्यथा यत्र—येन क्रमेण यत्र लीनं सकारणम् ॥ ५ ॥

यत्प्रमाणानीति । पृथिव्यादीनि यत्प्रमाणानीति महाभूतादीनामियत्ताप्रश्नः, जगतः प्रमितिसाधनप्रश्नश्च ॥ ६ ॥

सूर्यादीनामिति ॥ मन्वन्तराणि-मनूनां कालाः ॥ ७ ॥

कल्पानिति ॥ कल्पान्—ब्रह्मायुर्मितान् महाकल्पान्, चातुर्युग विकल्पितान्-चतुर्युगपरिवृत्तिकल्पितान्, चतुर्युगैरावर्त्तमानैर्विभक्तानित्यर्थः । कल्पविभागान्-महाकल्पांशान् पद्मादीन् ब्रह्मदिवसान्, कल्पान्तः-प्रलयः । चातुर्युगं-भावि वेदविभजनम्, चतुर्युगस्य परिमाणमिति वा ॥ ८, ९ ॥

धर्मानिति ॥ सर्वम्-अन्ययोगादि च ॥ १०, ११ ॥

श्री पराशर उवाच—

साधु मैत्रेय धर्मज्ञ स्मारितोऽस्मि पुरातनम् । पितुः पिता मे भगवान् वसिष्ठो यदुवाच ह ॥ १२ ॥
विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितः पुरा । श्रुतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेयाभून्ममातुलः ॥ १३ ॥
ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम् । भस्मीभूताश्च शतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः ॥ १४ ॥
ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्स्वशेषतः । मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मत्पितामहः ॥ १५ ॥
अलमत्यन्तकोपेन तात मन्युमिमं जहि । राक्षसा नापराध्यन्ति पितुस्ते विहितं हि तत् ॥ १६ ॥
मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः । हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ १७ ॥
सञ्चितस्यापि महता वत्स क्लेशेन मानवैः । यशसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ १८ ॥
स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं परमर्षयः । वर्जयन्ति सदा क्रोधं तात मा तद्वशो भव ॥ १९ ॥
अलं निशाचरैर्दग्धैर्दीनैरनपकारिभिः । सत्रं ते विरमत्वेतत्क्षमासारा हि साधवः ॥ २० ॥
एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना । उपसंहृतवान्सत्रं सद्यस्तद्वाक्यगौरवात् ॥ २१ ॥
ततः प्रीतः स भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः । संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥ २२ ॥
पितामहेन दत्तार्घ्यः कृतासनपरिग्रहः । मामुवाच महाभागो मैत्रेय पुलहाग्रजः ॥ २३ ॥

पुलस्त्य उवाच—

वैरे महति यद्वाक्याद्गुरोरद्याश्रिता क्षमा । त्वया तस्मात्समस्तानि भवाञ्शास्त्राणि वेत्स्यति ॥ २४ ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः । त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यं महावरम् ॥ २५ ॥
पुराणसंहिताकर्ता भवान्वत्स भविष्यति । देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥ २६ ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः । मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥ २७ ॥
ततश्च प्राह भगवान्वसिष्ठो मे पितामहः । पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८ ॥
इति पूर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता । यदुक्तं तत्स्मृतिं याति त्वत्प्रश्नादखिलं मम ॥ २९ ॥
सोऽहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय परिपृच्छते । पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथातथम् ॥ ३० ॥

वासिष्ठनन्दनेत्यामन्त्रणेन गुरुप्रसादादेव ज्ञानमित्युक्तया च पुरातनं वसिष्ठवरदानवृतान्तं संस्मारितो हृष्टः पराशरो वक्ष्यमाणस्यार्थस्य श्रद्धेयत्वसिद्धये तं वृत्तान्तमाख्याति साध्वित्यादिना ॥ १२—१५ ॥

अलमिति ॥ मन्युं-सत्रम् ॥ १६—१८ ॥

यशस्तपसोर्नाशे स्वर्गापवर्गसाधनधर्मज्ञानप्रतिबन्धो जायते इत्याह स्वर्गेति ॥ १९—२५ ॥

पुराणेति ॥ संहितातुल्यत्वात्संहिता तस्याः कर्ता । यथावद्वेत्स्यते-विभूतिविग्रहगुणकर्मस्वभावादिभिः देवतामसंशयविपर्यासं यथावज्ज्ञास्यति ॥ २६ ॥

प्रवृत्त इति ॥ प्रवृत्तं-सकामं कर्म, निवृत्तं-निष्कामं ज्ञानपूर्वकम् । अस्तमला-अज्ञानविपर्यासरहिता ॥ २७—३० ॥

विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः ॥ ३१ ॥
[मित्रापुत्रवचो निशम्य सकलं स्मृत्वाऽऽत्मनस्तद्वरं सत्रं चैव निवारितं स सुमहाभागो भवोत्तारणम् ।
कृत्वा वैष्णवमुत्तमं मुनिवरं मैत्रेयमध्यापयत्तत्त्वार्थप्रतिपादनं प्रवदतां सर्वार्थदं शृण्वताम् ॥] ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भगवान्पराशरो य एवं गुरुप्रसादात्साक्षात्कृतशास्त्रार्थः सोऽहं वदामीति स्वस्य गुरुत्वाधिकारं सूचयन् प्रश्नेषु जगत्कारणवस्तुविशेषः, तेन च जगतः संबन्धप्रकारविशेषश्च प्रष्टुः प्राधान्येन जिज्ञासित इति जानन् प्रधानभूतप्रश्नप्रतिवचनत्वेन संक्षेपतः पुराणार्थमाह—विष्णोः सकाशादिति ॥ तथाहि—मुमुक्षोः क्षेत्रज्ञस्य, * यतो वा इमानि जायन्ते, * तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम् * कारणं तु ध्येयम् * इत्यादिश्रुतेर्जगत्कारणविशेषो जिज्ञास्यः, तेन सह जगतस्संबन्धप्रकारविशेषश्च । तत्र हि शरीरशरीरिभावपर्याये नियाम्यनियामकत्वलक्षणे ज्ञाते जीवस्य परस्माद्भेदः * पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ; * ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ * नित्यो नित्यानाम् * इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः श्रूयमाणः स्वरूपत एवेति निश्चेतव्यम् । अन्यथा तस्यौपाधिकत्वेऽविद्यापरिकल्पितत्वे वा तयोर्नियाम्यनियामकभावो न स्यात् । न हि घटाकाशो महाकाशेन नियम्यते । नियमनं हि व्याप्यावस्थानम् । न हि घटाकाशे महाकाशस्तिष्ठति । घटे घटाकाशो महाकाशश्चेत्याकाशद्वयोपलब्धिः स्यात् । अविद्यापरिकल्पितस्य न नियमनं संभवति । न स्थाणौ परिकल्पितश्चोरः केनापि नियम्यते । किं च भेदस्यौपाधिकत्वे कल्पितत्वे वा ब्रह्मविद्यया तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानेन वोपाध्यविद्ययोर्नाशात्तत्कृतभेदो जीवशब्दार्थो नश्येदिति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्तत्साधने न कश्चित्प्रवर्त्तेत । जीवस्यानित्यत्वे श्रुतिविरोधश्च । जीवपरयोः संबन्धे नियाम्यनियन्तृत्वरूपे मोक्षस्य पुरुषार्थता सिद्ध्यति । स हि संबन्धः शेषशेषित्वात्मा । शेषभूतस्य जीवस्य शेषिणं परं प्रति श्रूयमाणा समाहितैव हि स्वरूपानुरूपा कैङ्कर्यसंपत्तिः, सैव खलु मोक्षस्य काष्ठा । अत्र जगत्कारणविशेषप्रश्नस्योत्तरं विष्णोः सकाशादिति । सकाशात्, काशः—प्रकाशो ज्ञानम् । * स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति, * * तदैक्षत बहु स्याम् * इत्याद्युक्तसङ्कल्परूपप्रकाशसहितादित्यर्थः । अथवा सकाशशब्दः स्वरूपवचनः, आचार्यस्य सकाशादित्यादिवत् । यथा बभूव, यथा भविष्यतीत्यनयोरपीदमेवोत्तरम् । भगवतः पूर्वसर्गप्रकारक्रमस्मृतिरूपसङ्कल्पेन ह्युत्तरोत्तरसर्गप्रवाहः, * धाता यथापूर्वमकल्पयत् * इति श्रुतेः, * यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि * इति स्मृतेश्च । लीनमासीदित्यादेरुत्तरं तत्रैव च स्थितमिति । उपादाने कार्यस्य संस्थितिर्हि लयः । स्थितिसंयमकर्तेति । स्थितिरुभयविधा, * येन जातानि जीवन्ति * इत्युक्ता प्राणनलक्षणा अन्तरात्मतया स्थितिरेका ; लोकपालसूर्यसोमादिरूपेण बहिः पोषकत्वादिरूपा स्थितिरपरा । अग्न्यन्तकादिरूपेण संहारः संयमः । तत्र बहिः स्थितिः स्थितिसंयमयोः कर्त्तेत्युक्ता ; प्राणनलक्षणा स्थितिः जगच्च सः इत्युक्ता । इदमेव यन्मयमित्यस्य जगद्ब्रह्मणोः संबन्धप्रकारविशेषप्रश्नस्याप्युत्तरम् । यद्वा श्रुतिस्मृत्यादिभिर्नियमनं संयमः, तत्रैव च स्थितम्, स्थितिसंयमयोः कर्त्तेति चकारेण स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव ॥ ३१, ३२ ॥

श्रीरित्यादीति । सर्वपुराणानामादिभूते ब्रह्मकाण्डाख्ये महापुराण उद्धृतायां पाराशर्यसंहितायामिति प्रथमोध्याय इत्यन्वयः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपदाब्जभृङ्गायमाणश्रीविष्णुचित्तार्यविरचिते विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोध्यायः

श्रीपराशर उवाच—

अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने। सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च। वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥ २ ॥

एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः। अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तदेवं संक्षेपत उक्तानां प्रतिवचनानां विवरणतयाऽवतार्यमाणस्य पुराणस्यारम्भमविकारायेत्यादिभि (स्सप्तभि)र्नवभिः श्लोकैः पुराणप्रतिपाद्यस्याभिमतदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते। तत्र कारणत्वाभिधानतः प्रसक्तं विकारित्वं निरस्यति—अविकारायेति ॥ अनेनाचेतनाद्व्यावृत्तिः। * न जायते म्रियते इत्यादिश्रुतेः क्षेत्रज्ञस्यापि समानमविकारित्वमिति तद्व्यावृत्तिमाह—शुद्धायेति। शुद्धिः—क्लेशकर्मादिराहित्यम्; * अशुद्धास्ते समस्तास्त्विति हि वक्ष्यति। ईदृशी शुद्धिर्मुक्तस्याप्यस्तीति तद्व्यावृत्तिमाह-नित्यायेति। शुद्धत्वाकारेण नित्याय। अविकारित्व-शुद्धत्वनित्यशुद्धत्वादीनि नित्यसूरीणामपि साधारणानीत्यत आह—परमात्मन इति। परो यस्मान्नास्ति स परमः, अपराधीनः; नियंतृतया सर्वस्य व्यापनादात्मा; नित्यसूरयस्तेन परवन्तः। अतः पदचतुष्टयेन प्रधानाद्यचेतनब्रह्म-सनकादिभावनायुक्तक्षेत्रज्ञमुक्तनित्यसूरिभ्यो व्यावृत्तं परमस्वरूपं शोधितम्। अथ ज्ञानशक्त्यादिवदसाधारणं तद्वदेव सर्वविलक्षणं स्वानुरूपं ज्योतिर्मयम् * आदित्यवर्णम * हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते * विद्युतः पुरुषादधि * इति उपनिषत्सिद्धं स्वरूपमाह—सदैकरूपरूपायेति। प्रथमो रूपशब्दः स्वभाववाची। अथवा सदैकरूपं-तुल्यप्रकारं, हेयप्रत्यनीकतया कल्याणैकतानतया च स्वरूपतुल्यम्। द्वितीयो रूपशब्दो विग्रहवाची। अथ सर्वव्याप्तिलक्षणमैश्वरं गुणं व्यापयन्विशेष्यं निर्दिशति-विष्णव इति। चिदचिद्व्याप्त्या प्रसक्तं दोषं परिहरति सर्वजिष्णव इति। जयो हि परस्य स्ववशे स्थापनम्। ताच्छील्यप्रत्ययेन व्याप्तिजयौ स्वाभाविकाविति दर्शयति ॥ १ ॥

ब्रह्मशिवयोस्तद्विभूतित्वमाह-नमो हिरण्यगर्भायेति ॥ स्वावतारचतुर्मुखरुद्ररूपेण हि सृष्ट्यादिकर्तृत्वम्। ताराय-संसारोत्तारकाय, मोक्षप्रदाय ॥ वासुदेवाय—वासुदेवरूपेण मोक्षप्रदत्वम्। हरिशब्दे सत्यपि वासुदेव-शब्दो हरेरवतारत्वज्ञापनार्थः। * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, * मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, * संसारपारं परमीप्समानैराराधनीयो हरिरेक एव, * ब्रह्माणं शितिकंठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥ * अन्तवत्तु फलं तेषाम् * इत्यादिभिर्भगवत एव मोक्ष-प्रदत्वमुक्तम्। अत्र हिरण्यगर्भादिवद्धरेर्न विभूतित्वम्, * न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् * इत्यादिना तस्य सर्वेश्वरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २ ॥

अव्यक्तव्यक्तयोरपि तद्रूपत्वमाह-एकानेकेति ॥ एकानेकस्वरूपाय-कारणदशायामेकसूक्ष्माव्यक्तत्वादीनि, कार्यदशायामनेकस्थूलव्यक्तत्वादीनि विभ्राणे तद्व्यापिने। उभयावस्थप्रकृतेः मुक्तिहेतवे-स्ववशवर्तित्वात्तन्मुक्तिहेतवे ॥

सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः। मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने ॥ ४ ॥
आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम्। प्रणम्य सर्वभूतस्थमच्युतं पुरुषोत्तमम् ॥ ५ ॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ ६ ॥
विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितौ सर्गे तथा प्रभुम्। प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमव्ययम् ॥ ७ ॥
कथयामि यथापूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः। पृष्टः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः पितामहः ॥ ८ ॥
तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय भूभुजे नर्मदातटे। सारस्वताय तेनापि मह्यं सारस्वतेन च ॥ ९ ॥
परः पराणां परमः परमात्माऽऽत्मसंस्थितः। रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ १० ॥

अचित्प्रसङ्गात्कालरूपत्वमाह—सर्गस्थितीति ॥ जगत्सर्गादिमूलभूतो हि कालः, * न कालेन विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादकृद्भवेत् * इत्यादेः। जगन्मयः-उन्मेषनिमेषकाष्ठेन्मानमूर्तिगमनादिना पदार्थावच्छेदकस्वरूपः। परमात्मने—अकालवश्याय। * कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मना। कालः पक्वो यमन्वेति यस्तं वेद स वेदवित् ॥ * कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः * इत्यादेः ॥ ४ ॥

समष्टिक्षेत्रज्ञरूपत्वमाह-आधारभूतमिति ॥ विश्वस्य प्रकृतिपरिणामस्य जीवकर्मनिमित्तत्वेन तच्छरीरतया तदाधारत्वम्। * भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, * ययेदं धार्यते जगत् * इत्यादि। अणीयांसमणीयसाम्—प्रकृतेरतिसूक्ष्मावस्थाविशेषाणामपि व्याप्त्या ततोऽपि सूक्ष्मतरम्। * अव्यक्तमक्षरे लीयते * इत्यादि। सर्वभूतस्थम्-सर्वभूतेष्वात्मतयाऽवस्थितम्। अच्युतं-तद्विकाररहितम्। एवंरूपसमष्टिपुरुषशरीरं पुरुषोत्तमं प्रणम्य कथयामीत्यन्वयः। यद्वा-सर्वभूतस्थं-सर्वात्मसु स्थितम्। अच्युतं-जीवगतज्ञानसङ्कोचादिरहितम् ॥ ५ ॥

व्यष्टिरूपत्वमाह-ज्ञानस्वरूपमिति ॥ वस्तुवृत्त्याऽपरिच्छिन्नानुकूलज्ञानैकस्वरूपम्। अत्यन्तनिर्मलं-सर्वथा मलरूपदुःखाज्ञानादिरहितम्; तमेव भ्रान्तिदर्शनतः-अनात्मन्यात्मविज्ञानात्, अर्थस्वरूपेण-दृश्यस्वरूपेण स्थितम्। यद्वा देवमनुष्यादितत्तदाकारविशिष्टपिण्डमात्रतया प्रतिभासमानम् ॥ ६ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति-विष्णुमिति ॥ प्रभुं—सृष्ट्यादिषु नैरपेक्ष्येण स्वच्छन्दम्। अजमक्षरम्—कर्माधीनजन्मनाशरहितम्। अव्ययम्-पूर्वोक्तमहाविभूतेरप्रच्युतम् ॥ ७ ॥

अथ श्रोतॄणामादरार्थं स्वस्याप्ततमगुरुपर्वक्रममाह-कथयामीति द्वाभ्याम् ॥ भगवान्—उत्पत्तिप्रलयादितत्त्वज्ञः, * उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति * इति वचनात्। कुतः? अब्जयोनिः—यतो भगवदौरसस्तच्छिष्यश्च। * यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै * इति श्रुतेः ॥ ८, ९ ॥

अथ विस्तरेण पुराणं वक्तुमारभते-परः पराणामिति ॥ परः पराणाम्—स्वरूपरूपगुणैश्वर्यादिभिरुत्कृष्टेभ्योऽप्युत्कृष्टः। परमः-स्वस्मात्पररहितः। परमात्मा-आप्नोतीत्यात्मा, स्वयमात्मान्तररहितश्च। आत्मसंस्थितः-स्वाधारः। रूपं—संस्थानं, देवादिजातिः, वर्णः—शुक्लादिः। आदिशब्देन क्रियाद्रव्ये गृह्येते। निर्देशः—संज्ञा। तैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यनामाख्यैः कल्पनाहेतुभिर्विशेषणैर्विवर्जितः। रूपवर्गेतिपाठे वर्गो जातिः ॥ १० ॥

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः। वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम् ॥ ११ ॥
सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ १२ ॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम्। एकस्वरूपं तु सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥ १३ ॥
तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत्। तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ १४ ॥
परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज। व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथाऽपरम् ॥ १५ ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्। पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १६ ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः। रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ १७ ॥

षड्भिर्भावविकारैर्वर्जित इत्याह अपक्षयेत्यादिना—अपक्षय इति ॥ सदाऽस्तीति वचनात् कादाचित्कास्तित्वविकारो निरस्तः। एतत्सत्तयाऽनभिव्याप्तस्य कालस्याभावात्। अनेन कालानवच्छेद उक्तः ॥ ११ ॥

देशानवच्छेदं नामविशेषनिर्वचनेन दर्शयति सर्वत्रेति ॥ * नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्, * अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः * इत्यादेः समस्तमत्र वसति; जातिगुणप्रभादिवत्तद्धीनधारणं भवति * भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्त्ति * इति श्रुतेः। अग्निजलादिभिर्नभ इव सर्वगतोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टो द्योतत इत्याह—देव इति ॥ १२ ॥

एष एव वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेत्याह—तद्ब्रह्मेति ॥ अक्षयम्—अपक्षयरहितम्। अव्ययं—परिणामविवृद्ध्यवस्थान्तररहितम्। अतः एकस्वरूपम्। हेयम्--अविद्यास्मितादि तत्फलं मलम्; यथोक्तं * कामः क्रोधश्च मोहश्च हर्षो मानो मदो मतिः। विषादश्चाष्टमः प्रोक्त इत्येते मानसा मलाः * इति। गुणाः सत्त्वादयः ॥ १३ ॥

वस्तुतोऽनवच्छेदमाह—तदेवेति ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवदेतत्सर्वं तदेव ब्रह्म; तथा तदेव समष्टिव्यष्टिपुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम्। चिदचित्प्रकारस्य ब्रह्मण एव वस्तुत्वाद्वस्त्वन्तरापरिच्छेदः ॥ १४ ॥

हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाश्रयस्य ब्रह्मणो विकारापुरुषार्थादिदोषाश्रयसर्वतादात्म्ये तद्गता दोषाः प्रसज्येरन्नित्याशंक्य * यस्यात्मा शरीरम् * इत्यादिश्रुतिसिद्धशरीरात्मभावेन तादात्म्यं न तु स्वरूपेणेत्याह—परस्येति ॥ पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वचेतनत्वादिना प्रकृतिं प्रति प्राधान्यात्प्राथम्यम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य ब्रह्मरूपत्ववचनेन चोद्यं कथं परिहृतमित्यत आह—प्रधानेति ॥ परमं पदम्—पद्यत इति पदं, परप्राप्यस्वरूपं, यतः प्रधानादिरूपेभ्यः परमं—विलक्षणं तस्मात्सूरयः शुद्धं-रूपभूतप्रधानादिगतविकाराज्ञानादिरहितं परमं—ज्ञानानन्दादिभिः सर्वोत्कृष्टं च पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु प्रधानादीनां नानारूपत्वेन भेदाद्ब्रह्मणस्तद्गतविकारादिदोषो मा भूत्। जगदुपादानभूतस्य ब्रह्मणः कथं विकाराद्यप्राप्तिरित्यत आह—प्रधानेति ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकाला रूपाणि प्रविभागशः--परस्परं विकारित्वभोक्तृत्वादिस्वभावासङ्करेण स्थित्यादीनां व्यक्तौ ज्ञप्तौ सद्भावे च हेतवः। व्यक्तिर्विशेषः। हेतुशब्दो ब्रह्मणस्तेभ्यो नियन्तृत्वशेषित्वादिना विशेषप्रदर्शनार्थः ॥ १७ ॥

व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च। क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ॥ १८ ॥
अव्यक्तं कारणं यत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः। प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १९ ॥
अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम्। शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहितम् ॥ २० ॥
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्। तेनाग्रे सर्वमेवासीद्व्याप्तं वै प्रलयादनु ॥ २१ ॥
वेदवादविदो ब्रह्मनियता ब्रह्मवादिनः। पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ २२ ॥

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभूच्च नान्यत्।
श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ २३ ॥
विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र।
तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपान्तरं तद्द्विज कालसंज्ञम् ॥ २४ ॥

ननु प्रधानादीनां सृष्ट्यादिहेतुत्वाद्विष्णोः कथं कारणत्वमत आह—व्यक्तमिति ॥ व्यक्तादीनां तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन तच्छरीरत्वात्तद्विशिष्टस्य विष्णोः कारणत्वं नानुपपन्नम्। व्यक्तं विष्णुरित्यादि। व्यक्तादिशरीरको विष्णुरित्यर्थः। नन्ववाप्तसमस्तकामस्य प्रयोजनाभावात्सृष्ट्यादिर्नोपपद्यत इत्यत आह—क्रीडत इति। क्रीडैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ सृष्टिं वक्तुं प्रलयावसानेऽवस्थितानां प्रधानपुरुषादीनां स्वरूपमाह——अव्यक्तमित्यादिपञ्चभिः। अव्यक्तमिति। यत्तदिति। भगवद्रूपतयोक्तं यदव्यक्तं तत् प्रकृतिः प्रधानमित्यादिशब्दैरुच्यते मन्वादिभिः, न सांख्याद्यभिमतम्, नित्यं सदसदात्मकं—चेतनाचेतनात्मकत्वेन नित्यम्। * दारुण्यग्निरिति वक्ष्यति ॥ १९ ॥

अक्षयमिति ॥ अक्षयम्—अकृत्स्नपरिणामि। अक्षय्यमिति पाठे क्षयानर्हम्। नान्यदाधारम्—अकार्यत्वादन्यत्रासमवेतम्। अत्रान्यशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽप्यद्डादेशः समासे तदलोपश्चार्षौ। अमेयं—देशकालादिना; अजरं—कालेन न जीर्यति। ध्रुवं—स्पंदरहितम्। विशेषगुणराहित्यमाह—शब्देति ॥ २० ॥

त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं—गुणत्रयात्मकम्। अनादिप्रभवाप्ययम्——आदिः-कारणं, प्रभवः—जन्म, अप्ययः—लयः, तैर्विहीनम्। अग्रे--सृष्टेः पूर्वकाले; प्रलयादनु--प्राकृतप्रलयकालान्ते, व्याप्तं--ग्रस्तम्, अम्भसेव लवणम् ॥ २१ ॥

वेदेति ॥ वेदवादविदः-वेदवादो वैदिकन्यायः, तद्विदः, ब्रह्मनियताः-वेदार्थैकरुचयः, ब्रह्मवादिनः-ब्रह्मैककारणत्ववादिनः। एतम्-उक्तमेवार्थं प्रति, प्रधानप्रतिपादकं श्लोकद्वयं पठन्तीत्याह—पठन्तीति ॥ २२ ॥

तदेव श्लोकद्वयं दर्शयति—नाहरिति ॥ श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्य—शब्दादिराहित्याच्छ्रोत्रादिजन्यज्ञानेनागम्यम्। प्रधानमेव प्राधानिकम्; स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। ब्रह्म च, पुमान्—समष्टिपुरुषश्च एकमासीत्, * तम आसीत्तमसा गूढमग्रे, * तमः परे देव एकीभवति * इत्यादिश्रुतेः। नाहो न रात्रिरिति स्थूलकालोपाधिभूतज्योतिरादिनिषेधेऽपि तदासीदिति निर्देशात्सूक्ष्मः कालोऽस्तीति गम्यते ॥ २३ ॥

विष्णोः स्वरूपादिति ॥ अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः; स्वरूपात्—रूपात्। उदिते-उद्भूते; आर्षः सन्धिः। दिते इति पदच्छेदे विभक्ते इत्यर्थः * तस्मात्तमस्संजायते * इति श्रुतेः। ते रूपे वियुक्ते।

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत्। तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ २५ ॥
अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते। अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ २६ ॥
गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते। कालस्वरूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय परिवर्तते ॥ २७ ॥
ततस्तु तत्परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः। सर्वगस्सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ २८ ॥
प्रधानपुरुषौ चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः। क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ २९ ॥
यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते। मनसो नोपकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ॥ ३० ॥
स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषोत्तमः। स संकोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥३१॥
विकासाणुस्वरूपैश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा। व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ३२ ॥

सृष्ट्यर्थं संयोगविरहिते यथा स्यातां तथा तस्यैव, येनान्येन धृते स्तः तद्रूपान्तरं कालसंज्ञम्। तेऽन्येनेत्यार्षत्वात्साधुः सन्धिः ॥ २४ ॥

प्रकृताविति ॥ प्रकृतौ संस्थितं-लीनं, प्रतिसंचरः-प्रलयः ॥ २५ ॥

कालस्य प्रकृतिपुरुषसंयोजकत्वाद्व्यक्तोत्पत्त्यादिप्रवाहहेतुत्वाच्च व्यक्तवन्न प्रकृतौ लय इत्याह—अनादिरिति ॥ ततः—कालात्; कालस्यानाद्यन्तत्वात् सर्गकालनिरोधः संयमः—जगन्नियमनानुप्रवेशो वा। प्रकृतिपुरुषस्वरूपवत्कालस्वरूपमपि परस्मिन्नन्तर्हितम् ॥ २६ ॥

प्रकृतेरविशदसततपरिणामगणितद्विपरार्द्धकालावसाने प्रथमं सृष्टिकालोन्मेषमाह—गुणसाम्य इति। गुणसाम्ये—सत्त्वादिगुणसाम्यरूपे गुणसाम्यनिरूपणीये तस्मिन्—प्रधाने पुंसि च पृथक् व्यवस्थिते—पृथग्वियुक्ते स्थिते सति, तत्कालस्वरूपं परिवर्तते—सृज्यजीवकर्मानुगुणसर्गानुकूलं भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ सृष्ट्यर्थं प्रधानपुंसोः क्षोभमाह—तत इति ॥ २८ ॥

प्रधानमिति ॥ आत्मेच्छया—* बहु स्यामिति संकल्पात्मिकया, प्रविश्य-विषयीकृत्य, क्षोभयामास—सर्गोन्मुखौ चकार। प्रधानस्य क्षोभो गुणवैषम्यं प्रवृत्त्युन्मुखत्वं च, पुंसो ज्ञानविकासः संस्कारोद्बोधश्च। व्ययाव्ययौ—व्येतीति व्ययः, अव्ययः—व्ययरहितः, विकारकूटस्थावित्यर्थः ॥ २९ ॥

ईश्वरः प्रकृतिपुरुषयोः क्षोभणेऽपि स्वयमविकार इत्याह—यथेति ॥ यथा गन्धः किंचिद्विकाररहितोऽपि सन्निधिमात्रेण मनसः क्षोभाय—सुखदुःखादिविकाराय भवति ॥ ३० ॥

गंधदृष्टान्तेन तस्य निमित्तत्वमेव किमित्याशंकायामुपादानमपि स एवेत्याह—स एवेति ॥ क्षोभकस्सन् प्रधानपुरुषात्मकं स्वयमेव क्षोभयति। न हि स्वस्माद्बहिर्भूतं कुलालो मृत्पिण्डमिव, * तदात्मानं स्वयमकुरुत * आत्मकृतेः; * सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात् * इत्यादिभ्यः। न केवलं जगदुपादानं, कार्यभूतं जगदपि स एवेत्याह—स संकोचेति। संकोचविकासाभ्यां युक्तः प्रधानत्वेऽपि स्थितः स एव ॥ ३१ ॥

विकासेति। विकासाणुस्वरूपैः व्यष्टिसमष्टिरूपैश्च, तथा ब्रह्मादिरूपैश्च युक्तः; स एव व्यक्तस्वरूपः—महदादिस्वरूपश्च ॥ ३२ ॥

गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने। गुणव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥ ३३ ॥
प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत्। सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ॥ ३४ ॥
प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम्। वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ॥ ३५ ॥
त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत। भूतेन्द्रियाणां हेतुस्स त्रिगुणत्वान्महामुने।
यथा प्रधानेन महान्महता स तथा वृतः ॥ ३६ ॥
भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः। ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥ ३७ ॥
शब्दमात्रं तथाऽऽकाशं भूतादिः स समावृणोत्। आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥ ३८ ॥
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः। आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ३९ ॥
ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह। ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ४० ॥

सृष्टिमाह—गुणसाम्यादिति ॥ ततः—क्षोभानन्तरम्। क्षेत्रज्ञकर्मप्रेरितात् गुणसाम्यात्—गुणशक्तिसाम्यरूपात्प्रधानात्, व्यज्यन्तेऽनेन गुणा इति गुणव्यंजनं-महत्तत्त्वं, तस्य संभूतिः ॥ ३३ ॥

प्रधानतत्त्वमिति ॥ उद्भूतं महान्तं तत्प्रधानं समावृणोत्। यद्वा उद्भूतमिति प्रधानविशेषणम्। सात्त्विक इत्यादि। सात्त्विकत्वादिकं प्रदेशभेदेनोद्भूतं गुणत्रयम् ॥ ३४ ॥

प्रधानतत्त्वेनेति ॥ समं—बहिस्समन्ततः। वैकारिकः—सात्त्विकः, तैजसो राजसः, भूतादिः तामसः, वैकारिकपदेनाविकाररूपस्य परमसत्त्वस्य व्यावृत्तिः; * कामं देवाश्च मुनयः सत्त्वस्था नृपसत्तम। हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ इति मोक्षधर्मोक्तेः ॥ ३५ ॥

त्रिविध इति ॥ भूतेंद्रियाणां हेतुः स इत्यत्र तामसांशेन भूतानां हेतुः, सात्त्विकांशेनेन्द्रियाणाम्। राजसांशेनोभयोरनुग्राहकः ॥ ३६ ॥

भूतादिरित्यादि ॥ ततो भूतादिर्विकुर्वाणः—क्षुभ्यन्, अनभिव्यक्तविशेषशब्दगुणकं शब्दतन्मात्रं ससर्ज। शब्दतन्मात्राच्छब्दविशेषलक्षणं स्थूलाकाशमभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शब्दमात्रमिति ॥ शब्दमात्रं—शब्दतन्मात्रम्; तथा आकाशं—स्थूलाकाशं च, सः—भूतादिः, आवृणोत्। एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोदिति दर्शितम्। आकाशस्त्विति। आकाशः—तन्मात्ररूपस्थूलाकाशमिव स्पर्शतन्मात्रं च ससर्ज ॥ ३८ ॥

बलवानिति ॥ बलवानभवद्वायुः, स्पर्शमात्रादिति शेषः। स्पर्शः स्पर्शविशेषः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ वायुः तन्मात्ररूपः रूपमात्रं ससर्ज। ज्योतिरिति। वायोः—रूपतन्मात्रसहिताद्वायोः, स्पर्शतन्मात्ररूपात् स्थूलं ज्योतिरुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ अत्रेदमनुसंधेयम्। पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितादेवोत्तरोत्तरतन्मात्रात् स्वविशेषोत्पत्तिर्न केवलात्। तथा सति वाय्वादिभूतविशेषाणां तत्तद्गुणाधिक्यायोगात्; कारणक्रमेण हि कार्ये गुणसंभव इति ॥ अत्र पुराणान्तरवचनम्। * आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समाविशत्। रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत्। तस्माच्चतुर्गुणा ह्येते विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्याः ॥ इत्यादि ॥ ४० ॥

स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥ ४१ ॥
संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि च । रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत्॥४२॥
विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे । संघातो जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणो मतः ॥ ४३ ॥
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ॥ ४४ ॥
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ ४५ ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः । भूततन्मात्रसर्गोऽयमहंकारात्तु तामसात् ॥ ४६ ॥
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ४७ ॥

स्पर्शमात्र इति ॥ ज्योतिः—रूपतन्मात्रम् ॥ ४१ ॥

संभवन्तीति ॥ ततोऽम्भांसि-ततः—रसतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रत्रयसहितात् ॥ ४२ ॥

विकुर्वाणानीति ॥ अम्भांसि-रसतन्मात्राणि, संघातः—भूमिः, संहतशब्दादिसर्वगुणकत्वात्; तस्मात्-गन्धतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रचतुष्टयसहितात् ॥ ४३ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्-व्योमादौ विशेषरहितशब्दस्पर्शादिगुणमात्रम्; तेन तस्मिन् तत्त्वे तन्मात्रता ॥ ४४ ॥

तदेवाह तन्मात्राणीति ॥ अविशेषाणि-विशेषरहितानि; ततः-तेन, ते-शब्दादयोऽविशेषसंज्ञाः ॥ ४५ ॥

विशेषशब्दार्थं व्याकुर्वंस्तत्तद्भावविशेषमाह—न शान्ता इति ॥ अविशेषिणः—शान्तघोरमूढाख्यत्रिगुणजन्यविशेषरहितत्वादविशेषिणः। उक्तं भूतसर्गं निगमयति भूततन्मात्रेति ॥ भूतानां तन्मात्राणां च सर्गः अहंकारात्तु तामसात्। अयमुक्तक्रमेण, न त्वव्यवधानेन। केचित्, * आत्मन आकाशस्संभूतः, आकाशाद्वायुः * इत्यादिश्रुतिदर्शनादाकाशादिभूतविशेषाणां पूर्वपूर्वं प्रति प्रकृतित्वमाहुः। तत् * अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकृतय इति श्रुतिविरुद्धम्। तेषामपि प्रकृतित्वे प्रकृतीनामाधिक्यं विकृतीनां न्यूनत्वं च स्यात्। तस्मात् * अष्टौ प्रकृतय इत्यादिश्रुतिविरोधेन * आत्मन आकाशः * इत्यादिश्रुतेरिति तैरर्थो व्याख्येयः। व्याख्यातश्चाधस्तादस्माभिरेव पूर्वपूर्वतन्मात्रं स्वविशेषमुत्तरोत्तरतन्मात्रं चोत्पादयतीत्याचक्षाणैः। * पृथिव्या ओषधयः * इत्योषधिविकृतित्वेऽपि पृथिव्या न तत्त्वप्रकृतित्वमित्यविरोधः। तस्मादुक्तप्रकार एव सृष्टिक्रमः ॥ ४६ ॥

तैजसानीति ॥ राजसाहंकारकार्याणीन्द्रियाणीति केचिदाहुः। देवाः-मनस्सहितानि दशेन्द्रियाणि, वैकारिकाः-सात्त्विकाहंकारकार्याणीत्यपरे। स्वपक्षमाह—अत्र देवा इति। इन्द्रियाणां देवशब्दवाच्यत्वं तदधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण। तैजसाहंकारस्तु वैकारिकतामसयोः स्वकार्यकरणे प्रवर्त्तकः; सत्त्वतमसोः केवलं * रजःप्रवर्त्तकं तत्रेति वायूक्तेः। अहंकारस्येन्द्रियाणि प्रति निमित्तत्वमेव, भूतानामेवोपादानत्वम् * अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक् * इत्यादिश्रुतेरिति केचिदाहुः; तदयुक्तम्। अहंकारस्यैवोपादानत्वेऽपि भूतानामाप्यायकत्वेनापि तथा निर्देशोपपत्तेः। अयमत्रेन्द्रियस्य सृष्टिक्रमः-वैकारिकाहंकारात्क्रमेण शब्दतन्मात्रादिपंचकसहायात्क्रमेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकस्य सृष्टिः; तस्मादेव तत्सहायाद्वागादिकर्मेन्द्रियपंचकस्य सृष्टिः; असहायाच्च तस्मान्मनसः सृष्टिरिति ॥ ४७ ॥

त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पंचमम्। शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज॥४८॥
पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी। विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां च कथ्यते ॥ ४९ ॥
आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा। शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥ ५० ॥
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ ५१ ॥
नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ ५२ ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥ ५३ ॥
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च। महदा(दि)द्या विशेषान्ता ह्यण्डयुत्पादयन्ति ते ॥ ५४ ॥

त्वगिति। अवाप्त्यर्थं—पुंसो विषयज्ञानार्थम्। बुद्धियुक्तानि त्वगादीनि विषयज्ञानार्थं भवन्तीति शेषः। अत्र बुद्धिशब्देनान्तःकरणस्य ग्रहणम्। अत्र श्लोके क्रमो न विवक्षितः ॥ ४८ ॥

पाय्विति ॥ पायोर्विड्विसर्गः, उपस्थस्य मूत्ररेतोविसर्गः। विसर्गशिल्पगत्युक्तीति द्वन्द्वैकवद्भावान्नपुंसकत्वम् ॥ ४९ ॥

अथाण्डसृष्ट्यर्थं भूतानां पञ्चीकरणमाह—आकाशेति। अत्राकाशादयः शब्दा भूतविशेषपराः। उत्तरोत्तरैः—उत्तरत्रोत्तरत्र उत्तरैः—अधिकैरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—आकाशादीनि महाभूतानि उत्तरत्रोत्तरत्र वाय्वादावधिकैः शब्दादिभिर्गुणैर्विशिष्टानि—परस्परं युक्तानि—मिलितानि; तेनाकाश एकगुणो वायुर्द्विगुणस्तेजस्त्रिगुणमापश्चतुर्गुणाः पृथिवी पंचगुणेति ॥ ५० ॥

शान्ता इति ॥ तेन—परस्परं मेलनेन, प्रत्येकं विशेषाः शान्ता घोरा मूढाः। स्वतः शान्ते भूमिजले, घोरौ तेजोऽनिलौ, मूढ आकाशः; मेलनात्सर्वे शान्तघोरमूढाः। अयमत्र पञ्चीकरणप्रकारः-आकाशस्यैकमर्द्धमाकाशत्वेन स्थितम्। अन्यस्मिन्नर्द्धे चतुर्धाकृते वाय्वादिचतुर्भेदभूतप्रवेशः; एवं भूतान्तरोऽपि। उक्तं हि *एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः। चतुर्द्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धं तथा स्थितम्॥ व्योम्नोऽर्द्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम्। अर्द्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम्॥ इत्यादि ॥ ५१ ॥

अ(था)ण्डोत्पत्त्यर्थं महदादीनां परस्परात्मकत्वमित्याह—नानावीर्या इति ॥ नानावीर्यत्वमतिद्रवातिकठिनत्वादिकम्। संहतिं विना—मेलनं विना, अत एव असमागम्य—समित्येकीभावे, एकत्वमप्राप्य। प्रजाग्रहणमण्डस्याप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५२ ॥

समेत्येति ॥ समेत्य—परस्परसमाश्रयादन्योन्यसंयोगं-संश्लेषं समेत्य, अनन्तरमशेषत ऐक्यं प्राप्य, एकसंघातलक्ष्याः—एकसंघातवीक्षकाः, चतुर्विधानन्तप्रजानिरन्तराण्डोत्पादनतत्पराः। पाठान्तरे एकः संघातःअण्डं लक्ष्य-साध्यं येषां ते एकसंघातलक्ष्याः। यद्वा एकसंघातलक्ष्याः-एकः संघातः इति दृश्याः ॥ ५३ ॥

पुरुषाधिष्ठितत्वादिति ॥ पुरुषाधिष्ठितत्वात्—पुण्यपापपरिष्वक्तजीवानुप्रविष्टत्वात्। अव्यक्तानुग्रहेणअनुग्रहोऽनुप्रवेशः, बीजस्य त्वगनुग्रहेणांकुरारम्भवत्, आप्यायकत्वं वा ॥ ५४ ॥

तत्क्रमेण विवृद्धं सज्जलबुद्बुदवत्समम्। भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम्।
प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥
तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपो जगत्पतिः। विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ ५६ ॥
मेरुरुल्बमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः। गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्सुमहात्मनः ॥ ५७ ॥
साद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः। तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानुषः ॥ ५८ ॥
वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः। वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ॥ ५९ ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मंस्तैः सर्वैः सहितो महान्। एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम्।
नालिकेरफलस्यान्तर्बीजं बाह्यदलैरिव ॥ ६० ॥
जुषन् रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः। ब्रह्मा भूत्वाऽस्य जगतो विसृष्टौ संप्रवर्तते ॥ ६१ ॥
सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना। सत्त्वभृद्भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ६२ ॥
तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः। मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥ ६३ ॥
भक्षयित्वा च भूतानि जगत्येकार्णवीकृते। नागपर्यङ्कशयने शेतेऽसौ परमेश्वरः ॥ ६४ ॥
प्रबुद्धश्च पुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥ ६५ ॥

तदिति। समं—समत्वम्, अण्डस्य हि मिथ्याद्यवयवानां समकालत्वं जलबुद्बुदवत्। अनेनास्थैर्यं च सूचितम्। भूतानामेव प्राधान्यमित्याह—भूतेभ्य इति। ब्रह्मरूपस्य, प्राकृतमिति विशेषणाभ्यां स्वासाधारणं दिव्यरूपमप्राकृतं स्थानं चास्तीति सूचितम् ॥ ५५ ॥

अण्डभोक्ता चतुर्मुख एव कथं विष्णोःस्थानमित्युच्यते? इत्यत्राह—तत्रेति॥ अव्यक्त-प्रधानं, व्यक्तं-महदादि, असौ स्वयमेव प्रधानादिपुरुषापदेशेन स्थितः *एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ। तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ॥ निमित्तमात्रं तावत्र* इति भारतवचनात् ॥ ५६ ॥

मेरुरित्यादि॥ तस्य-ब्रह्मणः उल्बं-गर्भवेष्टनमांसं, तद्वेष्टनं जरायुः—गर्भाशयः, उत्तरं वा *उल्बाज्जरायुः* इति श्रुतेः। स्वदेहभूतब्रह्माण्डावयवभूतैर्मेर्वादिभिस्सहितो हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्यर्थः। *हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे* इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

यद्ब्रह्मणा सह सृष्टं यच्च ब्रह्मणा सृष्टं तत्सर्वं तस्मिन्नण्ड एवेत्याह—साद्रीति॥ सज्योतिः—ज्योतिश्चक्रसहितः। लोकसंग्रहः-लोकसमूहः ॥ ५८ ॥

वारीत्यादि॥ दशगुणैः-दशगुणोत्तरैः ॥ ५९ ॥

अव्यक्तेनेति॥ प्राकृतैरित्यनेन प्रकृतेरपि लक्षणया ग्रहणम्, छत्रीति न्यायात् ॥ ६० ॥

क्षेत्रज्ञबुद्धिपूर्वकसर्गादौ क्षेत्रज्ञांशस्यैव गुणवश्यत्वं न तु विष्णोरित्याह—जुषन्निति॥ ब्रह्मा भूत्वा रजोगुणं जुषन् तत्रापि स्वयं विश्वेश्वरः-सर्वेश्वरो न गुणवश्यः, अपि तु स्वसंकल्पेन क्षेत्रज्ञानेव गुणवश्यान् करोति॥

सृष्टमिति॥ कल्पविकल्पना-ब्रह्माहर्व्यवहारः। सत्वभृत्—सत्त्वम्—अप्राकृतं शुद्धसत्त्वगुणं बिभर्तीति सत्त्वभृत्, *गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः,* इत्युक्तेः। किं च *सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः। न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि॥ वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः॥ इत्यादिभ्यः॥ ६२-६५॥